

Univerzita Karlova
Fakulta humanitních studií

Bc. David Jelínek
diplomová práce

„Budiž světlo!“ Veřejné osvětlení
v českých městech v 19. a na počátku
20. století

vedoucí práce
doc. Dr. phil. Pavel Himl

Praha 2021

Abstrakt

Fenomén zavádění veřejného osvětlení se v českých městech pojí především s nárůstem obyvatelstva v regionálně významných centrech průmyslu, obchodu, řemesla, nebo správy. Tato práce si na rozdíl od klasických historiografických monografií klade za cíl zkoumat, jakým způsobem k zavádění veřejného osvětlení docházelo, kdo se na něm podílel a co všechno se s tím pojilo. Za pomoci analýzy literárních pramenů, zejména pak novinových (jak celozemských, tak lokálních) článků a archivních záznamů se práce snaží poukázat na atributy světla nejen jako čistě praktického městského prvku, ale také jako nositele symbolických rovin bezpečnosti a pokroku. Ukázalo se, že světlo hrálo důležitou roli jako udržovatel bezpečnosti a svou přítomností předcházelo kriminálnímu jednání. Dále vyšlo najevo, že světlo chápáno jako projev civilizace, vzdělanosti a pokroku. Mít na ulicích veřejné osvětlení tedy nebylo otázkou pouze praktickou, ale mělo i svou rovinu symbolickou. To se také odráželo ve volebních programech místních politických stran. Nebyly to však obce, kdo vynaložil značné náklady na modernizaci světlé infrastruktury (založení plynáren, elektráren, položení potrubí), byly to soukromé subjekty, které s obcemi uzavíraly smlouvy na desetiletí. Poměrně záhy se však ukázalo, že se jedná o velmi výnosný podnik, který se města od soukromníků snažila v rámci municipálního socialismu získat zpět.

Klíčová slova

Veřejné osvětlení, plyn, elektřina, olej, modernita, modernizace, pokrok, urbanizace, průmyslová revoluce, industrializace, 19. století, české země, obecní samospráva, municipální socialismus, nebezpečí, kriminalita

Abstract

The phenomenon of introducing public lighting in Czech cities is mainly associated with the increase in population in regionally important centres of industry, trade, craft, or administration. Unlike classical historiographical monographs, this work aims to investigate how the introduction of public lighting took place, who was involved in it, and what was at stake. Through the analysis of literary sources, particularly newspaper articles (both national and local) and archival records, the thesis seeks to highlight the attributes of light not only as a purely practical urban element, but also as a carrier of symbolic levels of security and progress. It is shown that light played an important role as a maintainer of security and prevented criminal behaviour by its presence. It is further revealed that light was a manifestation of civilization, education, and progress. Having public lighting on the streets was therefore not only a practical but also a symbolic issue. It was also reflected in the electoral programs of local political parties. It was not, however, the municipalities that incurred considerable costs in upgrading the lighting infrastructure (setting up gas plants, power stations, laying pipes); it was private entities that entered into contracts with municipalities for decades. However, it soon became apparent that this was a very profitable venture, which the towns tried to recover from the private parties under municipal socialism.

Keywords

Public lighting, gas, electricity, oil, modernity, modernization, progress, urbanization, industrial revolution, industrialization, 19th century, Czech lands, municipal government, municipal socialism, danger, crime

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem práci vypracoval samostatně. Všechny použité prameny a literatura byly řádně citovány. Práce nebyla použita k získání jiného či stejného titulu.

V Praze dne

.....

podpis

Poděkování

Děkuji doc. Dr. phil. Pavlu Himlovi za pečlivé a svědomité vedení mé práce a Mgr. et Mgr. Samueli Zajíčkovi za pomoc při finálních úpravách.

Obsah

<u>1</u>	<u>ÚVOD</u>	<u>- 7 -</u>
<u>2</u>	<u>ČASOVÉ VYMEZENÍ</u>	<u>- 8 -</u>
<u>3</u>	<u>KULTURNÍ A HISTORICKÝ KONTEXT</u>	<u>- 9 -</u>
3.1	PRŮMYSLOVÁ REVOLUCE A INDUSTRIALIZACE	- 9 -
3.2	URBANIZACE	- 9 -
<u>4</u>	<u>METODOLOGIE A VÝZKUMNÉ OTÁZKY</u>	<u>- 10 -</u>
4.1	VÝZKUMNÉ OTÁZKY	- 10 -
4.2	METODOLOGIE	- 11 -
4.3	CHARAKTERISTIKA TISKU JAKO PRAMENE	- 11 -
<u>5</u>	<u>VYMEZENÍ POJMŮ</u>	<u>- 12 -</u>
5.1	DISKURZ	- 12 -
5.2	MODERNIZACE A POKROK	- 13 -
5.3	AKTÉR	- 15 -
5.4	NÁROD	- 16 -
<u>6</u>	<u>DOSAVADNÍ VÝZKUM VEŘEJNÉHO OSVĚTLENÍ</u>	<u>- 17 -</u>
<u>7</u>	<u>ZAVÁDĚNÍ VEŘEJNÉHO OSVĚTLENÍ V ČESKÝCH MĚSTECH</u>	<u>- 18 -</u>
7.1	TECHNICKÁ ROVINA	- 19 -
7.2	RIZIKA OSVĚTLENÍ	- 23 -
7.3	POLITICKÁ ROVINA	- 28 -
7.4	JIHLAVA	- 30 -
7.5	MORAVSKÁ OSTRAVA	- 31 -
7.6	BRNO	- 32 -
7.7	TEPLICE	- 33 -
7.8	OBECNÉ RYSY	- 33 -
7.9	CENTRUM A PERIFERIE	- 34 -

7.10	KOMUNÁLNÍ ELITY	- 35 -
7.11	VEŘEJNÁ SLUŽBA V SOUKROMÉM VLASTNICTVÍ	- 38 -
7.12	MUNICIPÁLNÍ SOCIALISMUS	- 43 -
7.13	SHRNUTÍ	- 45 -
8	<u>KALENDÁŘ OSVĚTLENÍ</u>	- 46 -
9	<u>SVĚTLO A (NE)BEZPEČÍ</u>	- 49 -
9.1	PREVENCE KRIMINALITY	- 49 -
9.2	OHROŽENÍ ZDRAVÍ	- 51 -
9.3	SHRNUTÍ	- 56 -
10	<u>SVĚTLO A POKROK</u>	- 56 -
10.1	TECHNICKÝ POKROK	- 56 -
10.2	SPOLEČENSKÝ POKROK	- 59 -
10.3	SHRNUTÍ	- 61 -
11	<u>ZÁVĚR</u>	- 62 -
12	<u>ARCHIVNÍ PRAMENY</u>	- 69 -
13	<u>NOVINY A ČASOPISY</u>	- 69 -
14	<u>POUŽITÁ LITERATURA</u>	- 70 -

1 Úvod

Práce, kterou právě držíte v rukou, se věnuje fenoménu veřejného osvětlení. Má svá specifika co do oborového zařazení. Nejedná se totiž o klasickou historiografickou práci, která by se zaměřovala na konkrétní průběh událostí, ani se nevěnuje konkrétním osobám, které se na zavádění veřejného osvětlení podílely. V předložené práci tato fakta, ačkoliv bezesporu pro pochopení celé problematiky nesmírně důležitá, nestojí na prvním místě. Zaměření práce je historicko-antropologické. Historická antropologie se nevěnuje příběhům velkých bílých mužů, ani nepátrá po konkrétních datech a událostech, jako je tomu v klasické historiografii. Nejzásadnější rozdíl čtenář shledá v samotném charakteru tohoto textu, který není vystavěn jako chronologicky a systematicky vypravovaný příběh.

Samotné zavádění veřejného osvětlení není v literatuře neznámým a neprobádaným tématem. Neexistuje sice žádná ucelená přehledová literatura, které by ho specificky pojednávala, nicméně velké množství prací z dějin měst se zavádění veřejného osvětlení nějakým způsobem dotýká.¹ Buď přímo, například v kontextu fyzické proměny podoby měst, kdy lampy odpovídaly dobovému uměleckému stylu, nebo nepřímo, protože některé práce se věnují například industrializaci a s ní spojeným zakládáním plynáren, nebo finanční situaci jednotlivých měst, na které se zavádění moderních technologií často citelně projevil.

Na úvod je ještě namístě dovysvětlit samotný název této práce. Veřejným osvětlením zde totiž nemyslíme pouze pouliční nebo venkovní osvětlení. Rozumí se tím všechno takové osvětlení, které slouží veřejnosti, tedy mimo pouličního ještě například osvětlení budov, povětšinou divadel, radnic, sportovních hal a škol, dále třeba silnic apod. Je totiž důležité vnímat i to, co se místní rozhodli osvětlit jako první a proč. Naopak co v práci nereflektujeme vůbec, je fenomén dočasného osvětlení obce při zvláštních příležitostech. Takovou událostí mohla být oslava panovnické rodiny, nebo dokonce návštěva samotného císaře a další slavnostní a významné události. Nebylo by asi tolik překvapivé, kdyby se některá z obcí kvůli návštěvě císaře rozhodla trvalé osvětlení zavést, nám se ovšem žádný takový případ do rukou nedostal. Dočasné osvětlení obcí reflektoval jak lokální, tak celozemský tisk. My se v této práci ovšem věnujeme pouze veřejnému osvětlení trvalého rázu.

¹ Na tomto místě máme na mysli především velké přehledové dějiny jednotlivých měst z edice Nakladatelství Lidové noviny, které jsme procházeli při rešerši.

Po úvodu se budeme věnovat problematice metodologie a vymezení pro práci důležitých pojmů. Následující poměrně rozsáhlá část této práce se bude soustředit na praktickou otázku zavádění veřejného osvětlení, tedy například na otázku toho, kdo a kde se o ně mohl zasadit a kdo je platil. Vedle nastínění okolností, za jakých docházelo k zavádění veřejného osvětlení, si dále budeme klást za cíl přiblížit především vztah světla k bezpečí a pokroku.

2 Časové vymezení

Časově je projekt zasazen do druhé poloviny 19. století a počátku 20. století. Tento horizont není zvolený nahodile. Velká část práce je totiž úzce spjata s obecní samosprávou a obecním zastupitelstvem. Vznik prozatímního obecního zřízení je datován do roku 1849. Je spojován se jménem Franze Stadiona, tehdejšího ministra vnitra Rakouského císařství (odtud někdy používané označení Stadionovo obecní zřízení).² Města a obce tehdy nabyly práv k samosprávě skrze zastupitelstvo v čele se starostou. Toto časové vymezení podpořil i fakt, že při badatelské činnosti jsme na použitelný materiál sahající do první poloviny 19. století prakticky nenarazili. Některé dokumenty byly sice starší, ovšem materiálu k analýze jsme se v nich nedopátrali. Přestože technologie již byla k dispozici a místní samosprávy měly potřebné pravomoci, těžiště samotného zavádění veřejného osvětlení leží právě až ve druhé polovině 19. století.

Co se týče horní hranice zkoumaného období, je to poněkud složitější. Obecně lze říci, že největší debata probíhala kolem přechodu z (petr)olejového osvětlení na modernější plynové, nebo rovnou elektrické. Situace je v každém městě odlišná, nicméně plynové osvětlení se ve větším měřítku prosazuje od 70. let 19. století, elektrické o něco později. V každém případě většina obcí byla již před první světovou válkou nějakým způsobem osvětlena a válka vývoj do značné míry omezila a zastavila. Nepovažujeme proto za nutné pokračovat v bádání pro období po roce 1914.

² Více viz ŠTAIF, Jiří. *Revoluční léta 1848-1849 a české země*. Praha, 1990; VEBER, Václav a kol. *Dějiny Rakouska*. Praha, 2002.

3 Kulturní a historický kontext

Je ovšem důležité alespoň rámcově představit některé zásadní události a historické jevy, které ovlivnily průběh zavádění veřejného osvětlení. V následujícím textu se proto pokusíme charakterizovat průmyslovou revoluci, industrializaci a s nimi související urbanizaci. Budeme se snažit ukázat, proč jsou zrovna ony v probírané problematice důležité.

3.1 Průmyslová revoluce a industrializace

Průmyslová revoluce je obecně definovaná jako pozvolná změna hospodářství z tradičního, které bylo orientováno na zemědělství, na moderní, orientované na průmysl, tedy na těžbu, výrobu, dopravu apod.³ Během tohoto procesu se postupně přecházelo od ruční výroby k tovární výrobě za pomoci nových zdrojů energie – mezi ty patří také plyn, získávaný jako vedlejší produkt při používání uhlí, a elektřina, tedy dva moderní zdroje energie pro osvětlení. Vědci a vynálezci v souvislosti s využíváním těchto zdrojů energie přicházeli s dalšími inovacemi i na poli veřejného osvětlení. Vzrůstala poptávka po železné rudě a po uhlí, což výrazně ovlivnilo důležitost některých do té doby ne tak významných měst, nebo úplně změnilo jejich charakter. Tím, jak průmyslová revoluce ovlivnila hospodářství, způsobila také sociální změny. Lidé, kteří dříve pracovali na vesnicích v zemědělství, nebo se živili řemeslem, se začali přesouvat do městských továren a pracovat jako dělníci.

3.2 Urbanizace

Urbanizace, který byla průvodním procesem průmyslové revoluce, velmi výrazně změnila sociální život lidí. Urbanizací rozumíme proces postupného přesunu velké části obyvatelstva z vesnic do měst, nárůstu velikosti a váhy měst, tedy součást transformace

³ Definice průmyslové revoluce můžeme najít například v SIRŮČEK, Pavel. *Hospodářské dějiny a ekonomické teorie (vývoj – současnost – výhledy)*. Slaný, 2007; nebo ve starší literatuře, kde je nutné reflektovat dobový kontext MRÁZEK, Otakar. *Vývoj průmyslu v českých zemích a na Slovensku od manufaktury do roku 1918*. Praha, 1964.

tradiční společnosti na moderní.⁴ Nechme stranou hlubší historicko-sociologické teorie o přeměně sociálních vazeb v moderních městech. Považujeme za důležité upozornit spíše na vytváření prostoru, které se pojí s urbanismem. Vznikající města jsou totiž zcela umělým prostředím, které si lidé sami vytvářejí. To je zásadní z hlediska zavádění veřejného osvětlení, protože osvětlené části města byly, jak se níže pokusíme ukázat, bezpečnější, a tedy i atraktivnější pro nově příchozí. Lidé se stěhovali z vesnic do měst za prací. Nestěhovali se ale většinou do center měst, nýbrž na jejich okraj. Tyto nově vznikající městské periferie, které povětšinou nebyly připraveny na radikální nárůst obyvatelstva, se mu musely přizpůsobovat, přesněji řečeno mu musely být přizpůsobovány těmi, kdo se starali o chod obcí – obecním zastupitelstvem. Podmínky pro život pravděpodobně nebyly již od začátku tak špatné, jako tomu bylo ve Velké Británii na úplném počátku urbanizace spojené s průmyslovou revolucí. To lze vysvětlit tím, že zpoždění, které některé země (včetně Čech, Moravy a Slezska) nabraly proti západním industriálním velmocem, umožnilo se do jisté míry připravit na rizika a výzvy, které s sebou jak průmyslová revoluce, tak urbanizace nesou.⁵

4 Metodologie a výzkumné otázky

4.1 Výzkumné otázky

Ve své práci se snažím nalézt odpovědi na následující výzkumné otázky: Jaké argumenty byly používány pro zavedení veřejného osvětlení? Objevovaly se také protiargumenty? Bylo veřejné osvětlení přijímané bez odporu? Kdo prosazoval zavádění osvětlení? Byly to spíše veřejné, či soukromé zájmy? Souvisela technická náročnost osvětlení s rozšířeností? Který typ (budeme se bavit o olejovém, plynovém a elektrickém) osvětlení byl z dobového pohledu výhodnější a který dostupnější? Na čem to mohlo záviset? A konkurovaly si jednotlivé typy? Jakou roli hrálo veřejné osvětlení v sociální politice? Jaké symboly, resp. symbolické hodnoty byly s (veřejným) osvětlením a světlem obecně spojovány?

⁴ GIDDENS, Anthony. *Sociologie*. Praha, Argo, 2013, str. 198.

⁵ OSTERHAMMEL, Jürgen. *The Transformation of the World*. Princeton, 2014, str. 176.

4.2 Metodologie

Jak jsme avizovali již v úvodu, práce je historicko-antropologická. Cílem je proto odpovědět na výzkumné otázky pomocí analýzy. Tato analýza se bude soustředit na reflexi zavádění veřejného osvětlení v různých typech pramenů. Zajímají nás jazykové prostředky, sdílené významy ve veřejném prostředí, strategie jednotlivých aktérů, zastupitelstev i soukromých subjektů. Budeme reflektovat také to, za jakým účelem studované prameny vznikaly a komu byly určeny. Od tradiční interpretační práce se náš přístup bude lišit právě zaměřením na aktérské hledisko. Tento postup není snadné – a možná ani nutné – za každou cenu někam zařadit nebo nějak konkrétně pojmenovat. Kombinuje prvky kritické diskurzivní analýzy, ale i nové kulturní historie.

K tomu, abychom se do takové analýzy mohli pustit, je ale nutné znát i širší kontext problému. Proto nás zajímá i to, jakou roli hrají studované texty ve společnosti, jak jsou „*produkovány, přijímány a distribuovány*“.⁶ Vycházíme z předpokladu, že některé sociální skupiny mají přednostní přístup k majetku, k vědění a k moci. Jazyk chápeme jako nástroj využívání moci k dominanci a diskurz jako jejího prostředníka k ovlivňování vědění, subjektů a jejich identity.⁷ Ve své práci se tedy tážeme na to, jakou roli hrálo v uplatňování této moci (prostředkované a vykonávané jazykem) zavádění veřejného osvětlení.

4.3 Charakteristika tisku jako pramene

Média, říká Soňa Schneiderová, *jsou významnými držiteli symbolické moci, jsou schopna prosazovat diskurzy a ovlivňovat společnost*.⁸ Dominantní média bezesporu hrají velmi důležitou roli v tom, co si lidé myslí, o čem si povídají a jaké zaujímají postoje. Tiskoviny byly v 19. století nejpoužívanějším a nejrozšířenějším (a koneckonců i jediným) médiem, byly faktorem národního sebeuvědomování.⁹ Schneiderová dále upozorňuje, že noviny již od svého vzniku měly ambice soustředit se spíše na to, jak ovlivňovat postoje

⁶ SCHNEIDEROVÁ, Soňa. *Analýza diskurzu a mediální text*. Praha, 2016, str. 89.

⁷ FAIRCLOUGH, Norman. *Analysing discourse: Textual analysis for social research*. Londýn, 2003, str. 22.

⁸ SCHNEIDEROVÁ, Soňa. *Analýza diskurzu a mediální text*. Praha, 2016, str. 90.

⁹ BEDNAŘÍK, Petr; JIRÁK, Jan; KÖPPLOVÁ, Barbara. *Dějiny českých médií: od počátku do současnosti*. Praha, 2011.

čtenářů, než jak podat objektivní zprávu o události nebo problému.¹⁰ Je to sice do jisté míry spekulativní tvrzení, ale my s ním pro tuto chvíli budeme souhlasit.

Při studiu periodik je proto třeba brát v potaz to, kdo noviny vydával, tedy čí zájmy periodikum odráží nebo dokonce hájí. Můžeme mluvit o radničním listu, který čtenářům poskytuje úhel pohledu radnice a hájí její kroky, dále o opozičním listu, který často radnici naopak kritizuje. Tyto druhy novin jsou však záležitostí spíše pozdější doby. Není možné jednoznačně říct, zda měly větší moc ovlivnit mínění čtenářů celozemské, či lokální tiskoviny. V případě zavádění veřejného osvětlení, které, jak se budeme snažit dokázat, neprobíhalo shora, ale zdola, tedy pramenilo na lokální úrovni, se lze domnívat, že místní tisk hrál velmi důležitou roli. Co se týče obecnějších přístupů k osvětlení jako k fenoménu, prim hrály zase naučné a osvětové časopisy.

Další důležitý aspekt, se kterým v 19. století musíme nutně počítat, je jazyk tiskovin. Noviny bývaly psány i česky, ale především německy. Je ovšem nutné mít zároveň na paměti, že německy psané noviny nebyly určeny výlučně německojazyčnému obyvatelstvu. Němčina byla jedním z komunikačních jazyků, který zpravidla ovládali i rodilí mluvčí češtiny.

5 Vymezení pojmů

5.1 Diskurz

Definice diskurzu je velmi obtížná, avšak nutná věc. Právem bývá tomuto termínu vytýkána přílišná nejednoznačnost způsobená především použitím v širokém spektru různých věd. Je tedy potřeba upřesnit, co znamená diskurz v historické vědě, konkrétně v historické antropologii, a co možná nejkonzistentněji se toho držet. Soňa Schneiderová upozorňuje na to, že napříč všemi různými pojetími má užití diskurzu některé společné rysy: *„jedná se o užívání jazyka v textech, v dorozumívání a v interakci.“*¹¹ Diskurz jsou pravidla utvářející výpovědi. Jedná se totiž o skutečnost jak jazykovou, tak jakoukoli jinou, která je konstituována jazykem. Jiří Kraus dále uvádí, že diskurz je *„určitý způsob uvažování a vyjadřování se o něčem, tj. vědění určité doby, procházející celou řadou textů a způsobů*

¹⁰ SCHNEIDEROVÁ, Soňa. *Analýza diskurzu a mediální text*. Praha, 2016, str. 90.

¹¹ SCHNEIDEROVÁ, Soňa. *Analýza diskurzu a mediální text*. Praha, 2016, str. 20.

*jednání a vytváří tak určitou diskurzivní formaci“.*¹² Norman Fairclough diskurz interpretuje jako „*různé způsoby reprezentace světa, pro které je společné opakování a stabilita*“.¹³

Diskurz odkazuje k sociálním procesům a přímo ovlivňuje chápání skutečnosti. Sdílet a chápat diskurz znamená sdílet představu o světě, být součástí obecně srozumitelné reality, podílet se na ní. Chceme tedy zkoumat i to, jakou roli hrálo zavádění veřejného osvětlení ve společnosti, co pro obec znamenalo osvětlit veřejný prostor, jak a kde k tomu docházelo, kdo se na zavádění osvětlení podílel a jak byl tento proces komunikován.

5.2 Modernizace a pokrok

Mluvíme-li v této práci o pojmech, jako jsou modernizace a pokrok, nemáme na mysli pouze vědecko-technický rozměr skutečnosti. Podobně jako ve vědě totiž i ve společnosti probíhá vývoj a změna, modernizace a pokrok.

Klasické materialistické chápání společenského vývoje pojímá vědecko-technický pokrok jako katalyzátor společenských změn. Ke společenské změně může dojít teprve v momentě, kdy je k dispozici vhodná technologie, která ji umožní. V naší práci ale vycházíme z předpokladu, že jsou společenský a vědecký pokrok spolu v dialektickém vztahu a navzájem se ovlivňují. Na pozadí změn ve společnosti byl nepochybně přítomen vědecký pokrok, to znamená, že změny způsoboval a působil na ně, stejně tak ale i společenské uspořádání svým charakterem vytvářelo více či méně vhodné podmínky pro vědu a techniku. Je zapotřebí subjektů, které se zaslouží o to, že budoucnost nebude jen jakýmsi následkem toho, co předcházelo. Budoucnost není něco předem určeného, čas nepostupuje ve vyjetých kolejích. Tato metafora ilustruje to, že pokrok je možností, nikoli nutností nebo setrvačností. Kontinuita pokroku v tomto smyslu záleží na iniciativě jednotlivců.

Pokrok a modernizaci na úrovni konání obecních samospráv chápeme proto jako něco nesamozřejmého, nikoli nutného. To, že existovala technologie a že byla vnímána její potřebnost, respektive užitečnost, ještě neznamenalo, že se přistoupilo k nějakému jejímu plošnému zavádění. Jak uvidíme na příkladech jednotlivých měst, pokrok ve veřejném osvětlování byl značně závislý právě na iniciativě konkrétních aktérů. Tyto rozdíly lze

¹² KRAUS, Jiří. *Rétorika a řečová kultura*. Praha, 2004, str. 131.

¹³ FAIRCLOUGH, Norman. *Analysing discourse: Textual analysis for social research*. Londýn, 2003, str. 18.

pozorovat především na *době*, kdy bylo osvětlení zaváděno, a dále na *způsobu* zavádění, na kterém se místní zastupitelstvo dohodlo, tedy na tom, kde a čím se začalo svítit.

Pokrok předpokládá nějaký cíl, kvůli kterému se změny dějí. Tyto cíle mohou být buď dílčí, nebo konečné. Dosažením konečných cílů pokroku se vývoj zastavuje a dochází k ustání pokroku. Konečné cíle ale nejsou hodnotově neutrální. *Pokud nejsou dobré*, říká Havlíček, *hovoříme o úpadku*.¹⁴ My se v této práci budeme snažit dokázat, že obecní zastupitelstva shledávala veřejné osvětlení prospěšným a dobrým pro celou společnost. Jako problematická se zde samozřejmě jeví otázka, *co je dobro*. Podle čeho můžeme usoudit, že je konečný cíl dobrý a skutečně tedy dochází k pokroku? Je změna dobrá, pokud přináší jedinci nebo celé společnosti prospěch? Aleš Havlíček na tuto otázku odpovídá nastavením vztahu prospěchu a dobra. To, co je prospěšné, hodnotíme jako dobré, ale to, co je dobré, nemusí být nutně prospěšné. S touto tezí si v tuto chvíli vystačíme, protože by asi nebylo prospěšné věnovat se rozsáhlým analýzám pojmu dobra. Havlíčkův výklad uvádíme proto, že se v práci dotkneme pojmu obecního blaha – které chápeme jako obecnou prospěšnost – jako jednoho z cílů směřování politiky obecního zastupitelstva. Právě skrze pokrok totiž může být v moderní obci obecné blaho naplňováno.

V této práci nechápeme pokrok ani modernizaci jako protiklad k zaostalosti, nerozvinutosti nebo primitivnosti. Oba pojmy jsou chápány analyticky neutrálně, aby bylo možné charakterizovat silně zabarvené dobové představy. Záměrem je vyhnout se hodnotícím aspektům, fazetám, významům či implikacím těchto pojmů jako něčeho vyššího, překonávajícího, rozvinutého, civilizovanějšího apod. *Modernizaci je možné chápat buďto jako energii civilizačních změn, nebo jako jejich konkrétní cíl, případně jako obojí*, říká Miloš Havelka.¹⁵ Vztah světla a modernizace, resp. pokroku, se pokusíme vysvětlit v kapitole Světlo a pokrok. Budeme se snažit ukázat, že dobové pojetí je především negativní, tedy že místa (obce, kraje, země, ...), kde není kladen důraz na pokrok, jsou chápána jako zaostalá a primitivní – a toto hodnocení se samozřejmě přenáší i na předsudečné hodnocení reprezentantů těchto míst, tedy lidí, kteří v nich žijí.

Rádi bychom se věnovali také dobovému chápání modernity. V době, o které mluvíme, je spor mezi starým a moderním chápáním jako jeden z charakteristických znaků

¹⁴ HAVLÍČEK, Aleš. *Pokrok jako více než změna*. In: Dějiny – teorie – kritika, 2/2009, str. 308.

¹⁵ HAVELKA, Miloš. *Modernizace*. In: STORCHOVÁ, Lucie a kol. *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*. Praha, 2014, str. 258-268.

paradigmatické změny evropského myšlení, *jakýsi důsledek osvícenství*, říká Havelka.¹⁶ Budeme se snažit ukázat, že pokrok byl vnímán právě jako něco, čím se určuje míra civilizovanosti a vzdělanosti.

Je také potřeba jasně vymezit rozdíl mezi transformací a modernizací. Modernizace se v našem chápání vyznačuje svou „nedosažitelností“, je to maxima, proces, který nemá konec (za předpokladu, že stále probíhá nějaký vědecký výzkum a vývoj). Neexistuje moment, ve kterém by šlo říct, že modernizace byla dokončena modernizace. Havelka mluví o „*horizontovém charakteru*“,¹⁷ kde se přibližováním cíl vlastně vzdaluje. Na druhou stranu za transformaci považujeme proces jednorázový, jde o změnu stabilního identifikovatelného stavu do stavu jiného.¹⁸

Je důležité si uvědomit, že *moderní* nemusí nutně znamenat nejnovější, ba dokonce ani nové. S ohledem na údaje o zavádění veřejného osvětlení lze říci, že než se plynové osvětlení stalo skutečně dostupným a rozšířeným, trvalo to (s ohledem na geografickou různost) skoro 200 let. V té době (třetí třetina 19. století) se však již na světových výstavách dávno objevovaly elektrické žárovky a obecně se šířilo využití elektrické energie. Velmi často se tak stávalo, že si různé typy osvětlení přímo konkurovaly, existovaly vedle sebe. Neplatilo ani to, že by se při modernizaci osvětlení automaticky zavádělo to *nejmodernější*, nejnovější.

5.3 Aktér

Analytický důraz na literární prameny a diskurz může vést k tomu, že badatel upozadí roli historického aktéra, nebo ho dokonce úplně vyradí. Hlásíme se zde k historické antropologii, s níž se pojí návrat aktéra z nižších a širších sociálních vrstev do dějin.¹⁹ Je potřeba zdůraznit, že jako aktéry nechápeme krále, vojevůdce, diplomaty, učence apod., tedy

¹⁶ HAVELKA. *Modernizace*, str. 259.

¹⁷ HAVELKA. *Modernizace*, str. 263.

¹⁸ Je důležité upozornit na to, že i když v obci došlo k přechodu z jednoho typu osvětlení na jiný, neznamenalo to, že by se odstranily všechny lampy a lucerny využívající předchozí technologii. Ba naopak, oba typy byly v provozu po určitou dobu zároveň. Nedošlo tedy k transformaci, nýbrž k modernizaci. Příkladem může být i Praha, kde se sice v roce 1985 zrušily poslední plynové lampy, ale díky tomu, jakou atmosféru v historickém centru navozují, byly některé z nich v roce 2002 zpátky zprovozněny.

¹⁹ HORSKÝ, Jan. *Historický aktér*. In: STORCHOVÁ, Lucie a kol. *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*. Praha, 2014, str. 98.

velké bílé muže. Za aktéry považujeme běžné lidi, muže i ženy, kteří patřili do společnosti. Historického aktéra předpokládáme jako jeden z faktorů, který působí na dějinný vývoj.²⁰

Postupy a předpokládané možnosti tohoto rozumění dějinnému aktérovi, popř. i explanace jeho jednání a chování, jsou závislé na explicitní či implicitní teoretické koncepci aktéra, jíž badatel disponuje.²¹ Při práci s jednajícím aktérem je třeba pamatovat na to, že jeho vnitřní svět je nám nedostupný,²² proto vždy musíme odkazovat na něco, co ho přesahuje, na kulturu a ideje, které předpokládáme, že sdílel.

Z našeho pojetí dialektického vztahu společenského a technického pokroku vyplývá, že ačkoli předpokládáme podmíněnost chování aktérů, připouštíme možnost jejich svobodného jednání. Nemůžeme tak rekonstruovat perspektivu samotného jedince, ale můžeme porozumět *systemu kultury*,²³ který nám umožňuje představit si, jak mohl aktér pomocí své kultury situace prožívat. Není potřeba pokračovat rozsáhlými filozofickými debatami o tom, zda je či není možné interpretovat individuální zkušenost. Vycházíme prostě z předpokladu, že to možné je.

5.4 Národ

Devatenácté století se nejen v českých zemích, ale v celém Rakousku, resp. Rakousko-Uhersku, nese ve znamení národního sebeuvědomování a vymezování role jednotlivých národů v mnohonárodnostním společenství. Vymezení termínu *národ* je pro nás důležité proto, že poměry na území Čech a Moravy byly relativně komplikované.²⁴ Neradi bychom se pouštěli do rozsáhlých debat o národech, postačí proto opět pouze nastínit naše pojetí a zdůraznit, že jsme si vědomi rizik práce s tímto konceptem.

Rakousko bylo státem s mnoha menšinami, které se odlišovaly jak národností (Germáni, Slované, ...), tak svým jazykem (němčina, čeština, ...). Jazyk je z hlediska poměrů v Rakousku velmi problematický. Na území Čech a Moravy se mluvilo běžně česky i německy. Zejména písemné prameny byly po velmi dlouhou dobu psané německým

²⁰ HORSKÝ. *Historický aktér*, str. 95.

²¹ HORSKÝ. *Historický aktér*, str. 95.

²² HORSKÝ. *Historický aktér*, str. 96.

²³ HORSKÝ. *Historický aktér*, str. 97.

²⁴ RENAN, Ernest. *Qu'est-ce qu'une nation?* In: HROCH, Miroslav. *Pohledy na národ a nacionalismus*. Praha, 2003, str. 24.

jazykem i německým písmem. S postupem času se však národní sebeuvědomění Čechů obrátilo právě k češtině, vycházelo více česky psaných tiskovin, ve kterých se často ozývaly protiněmecké hlasy. Také v politice docházelo na střety mezi českými a německými zástupci, například v otázce školství. Zejména v rané fázi masivního zavádění veřejného osvětlení však platilo, že ve vedení velké části měst stáli bohatí němečtí podnikatelé, nebo tradiční lokální elity – obvykle také německé. K poměrům ve městech se dostaneme později, na tomto místě je důležité pouze upozornit na to, že mnohé publikace²⁵ ukazují, že přístup k modernizaci, zejména pak k investicím s nimi spojeným, se lišil právě na základě národnosti.

Podle Jiřího Raka je „národní pokrok“ jedním z nejčastějších slovních spojení v českém tisku v první polovině 19. století.²⁶ Popisuje situaci v českých zemích, kdy se první vlny formování národů vyznačovaly právě akcentováním pokroku. Ačkoli si vyústění národního obrození představovali jednotliví obrozenci různě, jedno měli společné – pokrok považovali za součást identity nově vznikajícího českého národa. Český národ je tak implicitně (a vlastně i přímo explicitně) považován za moderní a pokrokový.

6 Dosavadní výzkum veřejného osvětlení

Sekundární literatura k tématu zavádění veřejného osvětlení je z drtivé většiny kvantitativního charakteru a v otázce samotného osvětlení se věnuje zejména technickým aspektům. Autoři přinášejí údaje o tom, ve kterém roce se v jednotlivých městech osvětlení zavádělo, jaký druh osvětlení to byl, kde stálo, co osvětlovalo, kolik stálo apod. Jsou to velmi často práce ryze technického či ekonomického rázu. Například Ladislav Monzer velmi detailně popisuje vývoj osvětlení v Praze,²⁷ kolektiv autorů Pokludové, Kafkové a Kladiwy zase poskytuje přehledné shrnutí situace některých měst na Moravě a ve Slezsku.²⁸ Kromě technického aspektu se badatelé nejčastěji dotýkají tématu veřejného osvětlení při zkoumání lokálních elit a obecní samosprávy. Osvětlení totiž, jako součást obecní infrastruktury, bylo

²⁵ Například MAIER, Karel. *Hospodaření a rozvoj českých měst 1850-1938*. Praha, 2005.

²⁶ RAK, Jiří. *Pokrok vlastenecký*. In: *Dějiny – teorie – kritika*, 2/2009, str. 347.

²⁷ MONZER, Ladislav. *Osvětlení Prahy. Proměny sedmi století*. Praha, 2003.

²⁸ KLADIWA, Pavel; POKLUDOVÁ, Andrea; KAFKOVÁ, Renata. *Lesk a bída obecních samospráv Moravy a Slezka 1850-1914*. Díl II/2 Finance a infrastruktura. Ostrava, 2009.

předmětem modernizačních snah obecních zastupitelstev. Zejména v 60. a 70. letech 19. století byly po celém území Čech, Moravy a Slezska uváděny v regionálně či průmyslově významných městech do provozu plynárny a s nimi spojené plynové lampy a lucerny. Velká část prací se tak osvětlení dotýká právě v kontextu zavádění obecních plynáren. V tomto ohledu například Karel Maier porovnává přístup německých a českých elit ve vztahu k investicím, které bylo nutné uskutečnit pro zavedení plynové infrastruktury.²⁹ Další témata, která jsou pokryta, souvisí zejména s modernizací. Tyto publikace se však osvětlení dotýkají pouze letmo, můžeme zmínit například nově publikované dílo Jiřího Štaifa *Modernizace na pokračování*.³⁰ Co se týče zahraniční literatury, nejvíce zpracovaná jsou především velká a z hlediska osvětlení významná města, jako například Paříž, nebo Londýn, který je spojován se začátky osvětlení plynem. Nelze také opominout rozsáhlou publikaci Roberta Hoffmanna, ve které se dočteme o vícero českých městech v období vlády Habsburků.³¹ Práce tohoto typu se věnují spíše otázce komunálních elit. Pro naši práci jsou však i tyto monografie užitečné, protože poskytují podrobný vhled do problematiky dobového fungování měst.

7 Zavádění veřejného osvětlení v českých městech

Smyslem následující kapitoly je přiblížit čtenáři především faktografickou stránku zavádění veřejného osvětlení. Budeme se ptát na aktéry, tedy kdo se konkrétně na zavádění podílel, kdo rozhodoval o tom, zda a jaký typ bude zaveden, kdo na tom měl zájem a zda šlo o zájem spíše veřejný, či soukromý. Podíváme se na situaci v jednotlivých městech a pokusíme se charakterizovat základní podmínky pro to, aby se k zavádění osvětlení přikročilo.

V otázce zavádění veřejného osvětlení můžeme rozlišit technickou a politickou rovinu.³² Je-li totiž něco možné technicky, ještě to nemusí automaticky znamenat, že je to

²⁹ MAIER, Karel. *Hospodaření a rozvoj českých měst 1850-1938*. Praha, 2005.

³⁰ ŠTAIF, Jiří. *Modernizace na pokračování: společnost v českých zemích (1770-1918)*. Praha, 2020.

³¹ HOFFMANN, Robert, (hg). *Bürger zwischen Tradition und Modernität. Bürgertum in der Habsburgermonarchie*. Wien-Köln-Weimar, 1997.

³² KLADIWA, Pavel; POKLUDOVÁ, Andrea; KAFKOVÁ, Renata. *Lesk a bída obecních samospráv Moravy a Slezka 1850-1914*. Díl II/2 Finance a infrastruktura. Ostrava, 2009, str. 20.

možné i politicky. Už jsme mluvili o tom, že to nebyl pouze aktuální stav technického pokroku, co určovalo, který typ osvětlení bude zaveden. O tom, kde a jestli vůbec se bude v noci svítit, rozhodovalo městské zastupitelstvo. Narážíme zde tedy opět na dialektický vztah technického a myšlenkového pokroku, technických možností a duševní připravenosti, které se navzájem podmiňují.

Nejlépe lze tuto skutečnost ilustrovat na přechodu z plynového osvětlení na osvětlení elektrické. Jak ještě ukážeme, přestože v poslední čtvrtině 19. století už bylo technologicky možné svítit elektřinou, městská zastupitelstva se stejně z různých (ekonomických, geografických apod.) důvodů rozhodovala pro variantu plynovou.

7.1 Technická rovina

Přístup k jednotlivým typům osvětlení nebyl vždy jednoznačný. V průběhu 19. století paralelně existovalo několik typů veřejného osvětlení. *Vesmír, časopis pro šíření vědy přírodní, země- a národopisné* vydal k příležitosti výstavy architektury a inženýrství v Praze roku 1898 dvoudílný článek s názvem „K dějinám osvětlení“.³³ Zhodnocuje dosavadní vývoj a mimo jiné poskytuje také pohled na *světlo budoucnosti*, které se podle článku *hrdě zove světlo acetylenové*. Třebaže je acetylen (neboli ethyn) stále velmi užitečný,³⁴ světlem budoucnosti se nestal, protože přišly daleko bezpečnější a méně výbušné alternativy.

Nejstarším typem osvětlení, jak článek uvádí, bylo osvětlení olejové. Olej jako palivo pro veřejné osvětlení používali lidé ve městech již od 12. století, první takové osvětlení bylo zprovozněno v Benátkách. V Praze bylo olejové veřejné osvětlení zavedeno v polovině 18. století. Ke svícení se používala poměrně jednoduchá kulovitá nádoba, která byla v horní části zúžena do válce se stříškou. Zlatý věk olejových lamp však nastal v první polovině 19. století. Vynálezci tehdy doslova chrlili různé patenty a vylepšení, uvedme například Argandovu lampu, která se vyznačovala kruhovým hořákem s dutým knotem obklopeným skleněným cylindrem a nádržkou zavěšenou nad hořákem (viz obrázek 1). Teprve ve druhé

³³ *Vesmír: časopis pro šíření vědy přírodní, země- a národopisné*, 15. 9. 1898.

³⁴ Acetylenové lampy, lidově karbidky, se dříve hojně využívaly pro svícení v dolech a v jeskyních, v automobilech nebo v majácích. Dnes se acetylen používá při chemických syntézách, kyslíko-acetylenovém sváření, radiokarbonové metodě datování, ale i ke konverzi na ethylen pro výrobu polyethylenových plastů apod.

polovině 19. století je olej pomalu ale jistě vytlačován „kamenným olejem“, tedy petrolejem, mění se však pouze palivo, nikoli infrastruktura, tedy olejové lampy stále zůstávají.³⁵

Obrázek 1. *Argandova lampa*

Roku 1844 však uzavřela Praha smlouvu o výstavbě a provozu plynárny v Karlíně.³⁶ Do provozu byla tato plynárna uvedena roku 1847, kdy bylo také rozžehnuto prvních 200 lamp, čímž se Praha stala prvním městem v českých zemích s plynovým osvětlením. Již v lednu následujícího roku byla zprovozněna plynárna také v Brně. Hlavní rozvoj zažily plynárny v 60. a 70. letech 19. století. První plynové lampy se rozsvítily v Liberci, v Opavě, v Plzni, následoval Cheb, Ústí nad Labem, Karlovy Vary, České Budějovice, Hradec Králové, Ostrava, Nový Jičín a další.³⁷ V některých městech, jako například v Plzni, mohl být plyn levnější díky bohatým nalezištím v blízkém okolí. Nízká cena plynu tak činila osvětlení tohoto typu dostupným a konkurenceschopným vůči ostatním typům, zejména pak v té době již pomalu nastupující elektřině. Městský plynárenský podnik se tak stal součástí politiky města.

Přestože se s elektrickým světlem pracovalo v malém měřítku už od 70. let, jeho masovější zavádění jako nového způsobu veřejného osvětlení ve městech nastalo až na

³⁵ *Vesmír: časopis pro šíření vědy přírodní, země- a národopisné*, 15. 9. 1898.

³⁶ Informace dostupné online na webových stránkách Pražské plynárenské v sekci „O nás“: <https://www.ppas.cz/o-nas> [18. 7. 2021].

³⁷ Viz monografie z Nakladatelství Lidové noviny, např. JUROK, Jiří a kol. *Nový Jičín*. Praha, 2011; KILIÁN, Jan a kol. *Teplíce*. Praha, 2015; PISKOVÁ, Renata a kol. *Jihlava*. Praha, 2009.

samém konci 19. století.³⁸ České země v této oblasti proslavil František Křižík. Elektrické světlo má oproti oleji i plynu poměrně zásadní výhodu – jde o světlo bez plamene, a tedy bez spalování, emisí a přímé hrozby požáru.

*Výhoda světla elektrického před světlem od svíček, petroleje, plynu, leží na bíledni. Světlo elektrické opouští skromné pracovny jednotlivých soukromníkův, vchází na jeviště úkolu veřejného, národohospodářského a snad není doba daleka, kdy před ním shasnou nejen plynová světla pouliční, nýbrž kdy jediná jiskra ozařovati bude celé město.*³⁹

Tento odstavec z roku 1882 dokládá důvěru a nadšení z používání elektrické energie pro osvětlení veřejných prostorů.⁴⁰ Podobných citátů ohledně techniky nalezneme v dobových novinách velké množství. Pro 19. století je charakteristické, že se lidé podívovali nad úžasným technickým pokrokem a rádi do nových vynálezů vkládali své naděje.

Ve druhé polovině 19. století si všechny tři typy osvětlení konkurovaly. Elektřina byla dvakrát až třikrát levnější než plyn. Ti, kteří měli zájem na tom, aby nebyly hromadně uzavírány petrolejové závody a plynárny, které zásobovaly palivem lucerny a lampy, se proto velmi usilovně snažili o to, aby v konkurenčním boji s elektřinou vydrželi. Zmíněný článek o dějinách osvětlení z časopisu *Vesmír* uvádí některé zásadní inovace a vynálezy, které měly vliv na dostupnost a funkčnost jednotlivých typů. Například v době, kdy se elektrické světlo teprve pomalu dostávalo na trh, se velmi zdokonalil proces získávání svítíplynu z odpadních látek při výrobě petroleje. Stejně tak vynález dr. Auera – punčošky, jejímž zavedením v roce 1886 zásadně vylepšil intenzitu plynového světla,⁴¹ výrazně promluvil do konkurenčního boje mezi těmito třemi druhy osvětlení. Auerova punčoška je síťka, která se nasazuje na lampu. Vyrábí se z látek, které při rozžhavení září jasným bílým světlem. Jde do jisté míry o podobný princip jako u elektrických žárovek, ve kterých vlákno září tak jasně právě proto, že je rozžhavené. Tento vynález čtyřikrát až pětkrát zvýšil

³⁸ V prostředí obcí, které se kvůli nedostupnosti nebo obtížnému terénu nemohly připojit na plynárnu v blízkém okolí, se stávalo, že z olejového, či petrolejového osvětlení přešly rovnou na osvětlení elektrické.

³⁹ *Sekretář: poučný a zábavný časopis věnovaný zájmům národohospodářským, živnostenským, obecním a právním : časopis národohospodářský věnovaný zvláště zájmům rolnictva a živnostnictva*, 15. 12. 1882.

⁴⁰ Pro zajímavost zde uvedeme, že jako jedny z prvních elektráren byly využívány mlýny, jejichž kola se napojovala na dynamo, které pak vyrábělo elektřinu.

⁴¹ *Vesmír: časopis pro šíření vědy přírodní, země- a národopisné*, 15. 9. 1898, str. 272.

intenzitu produkovaného světla, a to při snížení potřebného objemu plynu na čtvrtinu až pětinu. Tam, kde musely dříve hořet dvě až tři lampy, stačila nyní jediná s nasazenou punčoškou. Pro výrobu Auerových punčošek však byly potřeba vzácné minerály, jejichž cena byla zprvu velmi vysoká, větší rozšíření umožnil až objev bohatých nalezišť v Brazílii, Austrálii a na Uralu. Inovátoři elektrických žárovek na vynález punčošky také zareagovali. Uhlíkové vlákno se při vyšší teplotě, která by produkovala jasnější světlo, přepaluje. Inspirovali se tedy u punčošek a nahradili uhlíkové vlákno jinými materiály, například osmiem nebo tantalem. Nejlépe se nakonec osvědčil wolfram, který v žárovkách nalezneme dodnes.

Je zajímavé si povšimnout, že při zásadních inovacích přicházela inspirace často od staršího typu osvětlení. Petrolejové a plynové svítlny vycházely z Argandova hořáku olejové lampy, elektrické žárovky využívaly rozžhavený uhlík, který je de facto zdrojem světla při hoření plynových a petrolejových lamp. Auerova punčoška se zasloužila o nahrazení uhlíku, takže se objevuje žárovka s kovovým drátkem.

Každá inovace měla vliv také na cenu. Ta samozřejmě do rozhodování o tom, který typ osvětlení bude realizován, výrazně promlouvala. Vysoká pořizovací cena však nebyla nepřekonatelná překážka, jak dokazuje zpráva z časopisu *Tábor*, která informuje o možnosti zakoupení použitých luceren z Prahy:

*Laciné lucerny k osvětlení ulic může si každá obec zaopatřiti. Pražská obec, zavedevši osvětlení plynem, má množství dobře zachovalých zvonkovitých lucernic, které v mírné ceně po 3 zl. prodává. Kdo odebere nejméně 10 kusů sleví se mu ještě %.*⁴²

Nejednalo se ale pouze o náklady na nákup lamp, nutné infrastruktury a samotný provoz, nýbrž i o výši zdanění jednotlivých paliv. Použití petroleje bylo státem zdaněno jako první. V Národních listech ze dne 12. 2. 1882 se dočítáme o vášnivé debatě na 191. schůzi Říšského sněmu, na které poslanci projednávali návrh na zdanění používání plynu.⁴³ Jedním z argumentů pro zavedení daně byl právě fakt, že lidé z používání petroleje daň dávno platili, ale velké společnosti, které již používaly jako palivo plyn, byly od daně osvobozeny.⁴⁴

⁴² *Tábor*, 14. 9. 1867.

⁴³ *Národní listy*, 12. 2. 1882.

⁴⁴ Tamtéž.

Dalším faktorem posuzování vhodnosti typu osvětlení byla jeho intenzita. V článku z časopisu *Vesmír* se dočítáme, že *Elektrické osvětlení v Paříži započalo v nové široké ulici ,l'avenue de l'Opéra' a na vítězném oblouku dne 31. května a překvapuje svou skvělostí a vydatností. Plynové světlo vedle svítilen elektrických téměř se ztrácí.*⁴⁵

Jak už jsme zmiňovali výše, technologie se s postupem času vyvíjela, a tak nelze definitivně říci, že intenzita elektrického světla byla ve srovnání s ostatními typy osvětlení absolutně nejvyšší – alespoň co se týče praktického využití, protože při osvětlování ulic je třeba dbát i na to, aby světlo lidi neoslepovalo. V teplických novinách *Töplitz-Schönauer Anzeiger* z listopadu roku 1868 je ostatně škodlivosti umělého světla pro zrak věnován celý článek.⁴⁶

7.2 Rizika osvětlení

Použití jakéhokoli typu osvětlení s sebou neslo určitá rizika. V této podkapitole se pokusíme naznačit především praktická rizika při (ne)používání osvětlení a při jeho zavádění, která měla vliv na obecní zastupitelstvo při rozhodování mezi jednotlivými typy.

Olejové lampy a lucerny, tedy nejstarší typ veřejného osvětlení, o kterém v této práci mluvíme, měly oproti plynu a elektřině jednu zásadní praktickou nevýhodu. Palivo se totiž muselo průběžně doplňovat a zůstávalo přímo v samotném zařízení. Dochovaly se nám stížnosti a záznamy o tom, že docházelo ke krádežím kvalitního oleje z lamp. Aby předcházeli takovým krádežím, nájemníci, kteří olejové osvětlení ve městech spravovali, používali pak buď méně kvalitní olej, nebo ho doplňovali pouze minimální množství nutné k hoření po požadovanou dobu, kterou určovala smlouva s obcí. Použití méně kvalitního oleje však mělo za následek to, že lampa produkovala více zápachu, dýmu, nebo obojího. Taktéž použití jen minimálního množství oleje ústilo v to, že lampy v nasmlouvanou dobu nesvítily, protože vyhasly dříve, než bylo plánováno.

Dokument adresovaný jihlavské městské radě se tak například týká prodloužení doby svícení na předměstí do jedenácté hodiny večerní, podobně jako je tomu v centru města,

⁴⁵ *Vesmír: časopis pro šíření vědy přírodní, země- a národopisné*, 1. 2. 1879, str. 95.

⁴⁶ *Töplitz-Schönauer Anzeiger*, 21. 11. 1868.

a dále dokládá, že lampy nesvítily v době, kdy měly.⁴⁷ Dále dokument chválí kvalitu petroleje dováženého z Vídně, který má vynikající svítivost. S čím ovšem u autora dokumentu nepanuje spokojenost, je petrolej, který používá Josef Zimmermann.⁴⁸ Jedná se totiž o nekvalitní palivo, které tvoří vysoké množství usazenin. Zimmermann navíc prý právě kvůli krádežím, ke kterým podle dokumentu dochází velmi často, používá pouze minimální množství paliva, které však často lampy a lucerny spálí dříve, než by měly, a zhasnou.

Problém svícení nekvalitním palivem ovšem není záležitostí pouze olejového světla. Záleželo také na kvalitě plynu. Například Národní listy v roce 1866 oslavovaly skutečnost, že se v Praze rozsvítily plynové lampy, které používaly plyn z nově vystavěné městské plynárny.⁴⁹ Jejich světlo prý bylo *jasné a znamenitě odlišné* od světla, které produkovaly lampy spalující plyn do té doby dodávaný belgickou společností. Pro kontext je ale důležité zmínit, že Praha se dlouho snažila o zřízení vlastní obecní plynárny a dosáhla toho za cenu velkého politického boje a zadlužení. Jásot nad svícením vlastním plynem, který byl jasnější, tak mohl být motivovaný čistě politicky.

Hoření oleje i plynu obecně lampy a lucerny silně znečišťovalo a špinavé lucerny svítily hůře než čistě. Bylo tedy potřeba, aby je někdo často a pečlivě čistil. Většinou to byli buď sami nájemníci, nebo osoby k tomuto úkolu pověřené. Zde se ukazuje jedna z výhod elektrického osvětlení, které neprodukuje závratné množství škodlivých a špinavých látek. Nebylo proto potřeba tyto lampy tak pečlivě udržovat.

Problémy nastávaly také při samotné instalaci lamp, luceren, případně při pokládání plynového potrubí, ke kterému se provozovatelé plynáren často smluvně zavázali. Při těchto úkonech totiž docházelo k rozkopání ulic a mnohdy se stávalo, že ulice buď byla v žalostném stavu už před zavedením osvětlení, nebo po instalaci nebyla uvedena do původního stavu. Takový problém s rozkopanou ulicí řešili i obyvatelé Opatovické ulice v Opavě. V roce 1910 se v *Opavském Týdenníku* objevila stížnost, že dělníci, kteří pokládali roury pro plyn a vodu, rozkopali nově upravenou ulici:

⁴⁷ Státní okresní archiv Jihlava, Archiv města Jihlava, Hospodářská registratura 1850-1890, Petrolejové uliční osvětlení a přeměna a zřízení svítilen 1861-1889, 357.

⁴⁸ Josef Zimmermann se staral o světelnou infrastrukturu, kterou měl v pronájmu. Smlouva s ním se v archivu také dochovala.

⁴⁹ *Národní listy*, 29. 4. 1866.

Před nedávný stěžovalo si občanstvo z Opavické ulice na hospodářství, jakého bylo svědky při úpravě ulice. Po několikaletém provisoriu došlo na úpravu, ulice byla opatřena štěrkem a uválena, takže vypadala dosti slušně a lidé se těšili, že konečně přestane věčné brodění v hlubokém blátě. Radost jejich netrvala však dlouho, patrně neznají městský stavební úřad a jeho pána a velitele, obecního radního Schottaka, takto vedlejší zaměstnáním zemského inženýra. Přišli dělníci a sotva upravenou ulici jali se zase rozkopávat, aby kladli roury pro plyn a vodu. Když byli hotovi, ulici nechali rozvrtanou, jak byla, a odešli.⁵⁰

Vidíme, že dělníci rozkopali nově upravenou ulici a nedali ji do původního stavu, čímž vzbudili vlnu nevole. Odpovědnost stížnost přičítá místnímu obecnímu radnímu, který měl na starosti stavební úřad. Podle toho, jakým způsobem o radním článek mluví, se můžeme domnívat, že ohledně situace kolem stavebního úřadu nepanovala spokojenost obecně. V tomto případě se však jedná o okrajovou souvislost, protože ulice mohly být rozkopané kvůli jakékoli stavbě. Každopádně pokládání potrubí s plynovým osvětlením nutně souvisí a rozkopáním ulicím museli čelit obyvatelé všech obcí, kde bylo zaváděno.

Podobný problém řešili i v týdeníku *Šumavan* v Klatovech roku 1903.⁵¹ Mnozí lidé si totiž stěžovali, že stavba vodovodu způsobuje nebezpečí úrazu, protože je nedostatečně osvětlena:

Na špatné osvětlení nebo dokonce neosvětlení některých částí města, rozkopaných za příčinou stavby vodovodu, docházejí mnohé stížnosti, zejména teď, kdy vykopávky dělají se v postranních a úzkých ulicích a uličkách, podél břehů apod., kde veřejné osvětlení plynové apod. není zavedeno, a kde obyvatelé těchto částí města snadno mohou přijít k nebezpečnému úrazu a kde i sami dělníci, opouštějící za šera práci, přes vykopávky klopýtají a na nedostatečné osvětlení si stěžují. Jednou z takových zapomenutých částí města je cesta podél Drnovského potoka kolem zahrady pí. Schichové, kde nenalézá se ani jedné výstražné osvětlení, kteréž by chodce před úrazem varovalo. Nevíme, čím jest to povinností, o osvětlení takových míst se starati, zda správy městské či prováděče stavby vodovodu, proto upozorňujeme na to poznovu všeobecně, v domnění, že ten, čím jest to povinností, o správné její plnění se postará, aby bezpečnost občanstva byla zabezpečena.⁵²

⁵⁰ *Opavský týdeník*, 5. 10. 1910.

⁵¹ Striktně vzato se sice nejedná o riziko spojené s osvětlením, protože se úryvek týká naopak nedostatečného osvětlení, ale pro výklad je užitečný.

⁵² *Šumavan: týdeník pro zábavu a poučení*, 10. 10. 1903.

V tomto případě je ale jasné, kdo má mít osvětlení výkopových prací na starosti. Článek tak obecně apeluje na to, aby se i menší postranní uličky dostatečně osvětlily a předešlo se tak potenciálnímu nebezpečí.

Viděli jsme tedy, že jak zavádění, tak samotný provoz veřejného osvětlení s sebou přinášel určitá rizika, se kterými bylo potřeba pracovat. Problém krádeže oleje se zavedením plynového, či elektrického osvětlení mizí. Novější typy ovšem vyžadují vybudování infrastruktury. Problém s rozkopáním ulic, ať už za účelem zavádění osvětlení, či něčeho jiného, byl složitější a dostáváme se spíše k otázce řízení města, tedy k tomu, kdo za zemní práce a jejich bezpečnost zodpovídal. Řešení osvětlením nebezpečných míst je totiž pouze dočasné.

Löblicher Gemeinderath!

Unter Rückblick auf den Inhalt des von dem
löblichen Gemeinderath zu Folge act. 20. d. 1850
vom 21. d. M. Nr. 110. loc. cit. über das Gas- und Wasser-
werk Pragatt wegen der Vertheilung der Wasser-
werk im Jahr 1850 in dem Bescheid vom 1. d. M.
vom 1. d. M. 1850.

Die in demselben Bescheid vom 1. d. M. 1850
enthaltenen Bestimmungen sind dem löblichen
Gemeinderath zu Folge act. 20. d. 1850 vom 21. d. M.
Nr. 110. loc. cit. über das Gas- und Wasser-
werk Pragatt wegen der Vertheilung der Wasser-
werk im Jahr 1850 in dem Bescheid vom 1. d. M.
vom 1. d. M. 1850. Die in demselben Bescheid vom 1. d. M.
vom 1. d. M. 1850 enthaltenen Bestimmungen sind dem löblichen
Gemeinderath zu Folge act. 20. d. 1850 vom 21. d. M.
Nr. 110. loc. cit. über das Gas- und Wasser-
werk Pragatt wegen der Vertheilung der Wasser-
werk im Jahr 1850 in dem Bescheid vom 1. d. M.
vom 1. d. M. 1850.

Der Gemeinderath hat dem löblichen Gemeinderath
zu Folge act. 20. d. 1850 vom 21. d. M. Nr. 110. loc. cit.
über das Gas- und Wasserwerk Pragatt wegen der Vertheilung
der Wasserwerk im Jahr 1850 in dem Bescheid vom 1. d. M.
vom 1. d. M. 1850. Die in demselben Bescheid vom 1. d. M.
vom 1. d. M. 1850 enthaltenen Bestimmungen sind dem löblichen
Gemeinderath zu Folge act. 20. d. 1850 vom 21. d. M.
Nr. 110. loc. cit. über das Gas- und Wasser-
werk Pragatt wegen der Vertheilung der Wasser-
werk im Jahr 1850 in dem Bescheid vom 1. d. M.
vom 1. d. M. 1850.

62

Obrázek 2. Stížnost Jihlavskému zastupitelstvu na kvalitu paliva a na krádeže. Státní okresní archiv Jihlava, Archiv města Jihlava, Hospodářská registratura 1850-1890, 357.

7.3 Politická rovina

Rozhodování mezi jednotlivými typy veřejného osvětlení je ve své podstatě až druhý krok. Předpokládá totiž, že nějaké osvětlení vůbec zavedeno bude a že je již rozhodnuto, co a kde bude osvětleno. Je potřeba problematizovat to, že lidé automaticky předpokládají, že by jako první mělo být osvětleno centrum města. V centrech města totiž tradičně bydlela spíše městská honorace, tradiční elita, která měla zájem na tom, aby jejich okolí, a především jejich majetek chránilo před krádeží a poškozením svou přítomností světlo. Proto když prosazovala zavedení veřejného osvětlení nejprve v centru, posloužila tak svým vlastním zájmům. V politické rovině otázky zavádění veřejného osvětlení se tedy dále ptáme na to, jaké bylo poslání voleného městského zastupitelstva, koho reprezentovalo, či zájmy hájilo a prosazovalo.

Pozastavíme se zde krátce nad volebním systémem. Od vzniku prozatímního obecního zřízení, kdy mohli volit pouze ti, kteří ve městě vlastnili majetek v určité výši a platili tedy daně, se postupně dostáváme přes „všeobecné“ hlasovací právo z roku 1906, ze kterého byly vyňaty ženy, až na počátek První republiky a s ním spojenému skutečně všeobecnému hlasovacímu právu všech občanů.⁵³ Předpokládejme, že zvolení zastupitelé měli za úkol prosazovat zájmy těch, kteří je volili. Struktura voličů se ale v průběhu času poměrně radikálně mění – rozšiřuje se. Stejně tak roste sociální zodpovědnost volených. Dříve běžná praxe, kdy se ve vedení města angažovali především lidé s dobrým jménem, tedy honorace, se pomalu mění na moderní typ výkonné správy tvořené odborníky, kteří se stávají novou komunální a politickou elitou. Ve druhé polovině 19. století také narůstá počet obyvatel, dochází k urbanizaci, a obce – především pak jejich představitelé – musí (nebo by alespoň měly) reflektovat potřeby nově příchozích, povětšinou nemajetných dělníků. Ti sice zprvu neměli volební právo, to ale neznamená, že nehráli svou roli ve fungování obce.

Podívejme se nyní na konkrétní situace ve vybraných městech, abychom měli jasnější představu, jak mohlo zavádění veřejného osvětlení vypadat. Svou roli při výběru

⁵³ Volební právo se odvíjelo od platby stanovené výše přímých daní. Voličů bylo ve městě velmi málo, mezi 5-20 %. Volby rozhodovaly první dvě volební kurie daňově nejvýkonnějších voličů. Třetí kurie sice byla nejpočetnější, ale málo výkonná. V hospodářském městě byla větší majetková diferenciacie, a tedy užší skupina voličů v prvních dvou kuriích. Více viz ŠTAIF, Jiří; KÁRNÍK, Zdeněk. *K novověkým sociálním dějinám českých zemí I. Čechy mezi tradicí a modernizací 1566-1848*. Praha, 1999.

hrálo to, že pro následující města je zavádění veřejného osvětlení alespoň do jisté míry badatelsky zpracováno. Dále jsou města vybírána tak, aby pokud možno reprezentovala určitý typ, a sloužila tak jako příklad. Je samozřejmě nutné reflektovat to, že každé město šlo svou cestou, a přestože si mohla být v něčem podobná, v jednotlivostech se nepochybně lišila. Když tedy mluvíme o konkrétních městech jako o příkladech, netvrdíme, že lze neproblematicky předpokládat podobnost průběhu ve městech stejného typu. Generalizace ve společenských vědách je vždy problematická. Sociální dopady industrializace je nutno považovat za specifické do té míry, že je obtížné závěry učiněné o procesu modernizace např. v Jihlavě přenášet do prostředí dalších měst. Přesto námi vybraná města vytvářejí komplexní obraz, který ilustruje většinu aspektů, které zavádění veřejného osvětlení provázejí.

S typologizací měst se setkáváme zejména v monografiích věnovaných obecní samosprávě.⁵⁴ Pavel Kladiwa uvádí, že čeští badatelé rozlišují šest základních typů měst: *bohatá tradiční obchodní a řemeslnická centra, raně industrializovaná řemeslnická centra, industrializovaná města, rezidenční a správní města, a nakonec retardovaná města.*⁵⁵ Na tomto místě se ale z pozice historické antropologie musíme lehce ohradit vůči názvu posledního typu měst. Rozumíme, že tato *retardace* zde není myšlena pejorativně. Nekoresponduje však s naším pojetím modernity a modernizace nikoli jako zákonitosti a nutnosti, ale jako osobní iniciativy konkrétních aktérů. Takové pojetí vylučuje, aby bylo některé z měst označováno jako *opožděné, retardované*, leda by bylo možné považovat za retardaci, že se v něm nevyskytl žádný člověk, který by byl vůdčím duchem pokroku.

⁵⁴ Jedná se například o: FASORA, Lukáš; HANUŠ, Jiří; MALÍŘ, Jiří, (eds.). *Občanské elity a obecní samospráva 1848-1948*. Brno, 2006; ŠTAIF, Jiří; ČECHUROVÁ, Jana. *K novověkým sociálním dějinám českých zemí VI. Sociální dějiny dnes*. Praha, 2004, apod.

⁵⁵ FASORA, Lukáš; KLADIWA, Pavel. *Obecní samospráva a lokální elity v českých zemích 1850-1918*. In: FASORA, Lukáš; HANUŠ, Jiří; MALÍŘ, Jiří, (eds.). *Občanské elity a obecní samospráva 1848-1948*. Brno, 2006, str. 20.

7.4 Jihlava

Jihlavu řadíme mezi tradiční řemeslnická centra, od dob středověku byla významným centrem soukenictví. Již od roku 1819 zde začal fungovat systém osvětlování části měšťanských domů v centru města. Osvětlení spravoval tzv. *osvětlovací fond*. V jeho čele stálo kuratorium dvanácti měšťanů, kteří do něj přispívali podle toho, jak moc a kdy své nemovitosti osvětlovali, a vedení tohoto fondu zaštiťoval jeden z magistrátních radů.⁵⁶ Zavedení malého množství olejových lamp umožnila občanská sbírka, čímž se prokázala aktivizační schopnost místních. Zajímavé je, že ti, kdo projekt financovali, osvětlili vlastní nemovitosti. Centrální část Jihlavy tak byla v období od října do května osvětlována. Osvětlovací fond se však časem ukázal jako nefunkční a vstoupila do něj obec, která přebrala dohled jak nad finančním, tak nad správním fungováním. V roce 1862 začalo vyjednávání o vybudování plynárny a generální přestavbě dosavadního systému. Jednání probíhala se třemi firmami z Londýna. K dohodě mezi Jihlavou a těmito firmami ovšem nedošlo, a tak v roce 1871 otevřela novou plynárnu pruská firma Pippig. Již měsíc po otevření převzal kontrolu nad plynárnou místní občan Czap. Ten se plynárnu dlouhou dobu neúspěšně snažil prodat městu, které však nejevilo zájem. Situace se změnila v roce 1901, kdy v jednom z jihlavských domů došlo k výbuchu plynu a město nakonec po dlouhých letech vyjednávání plynárnu přebralo do svého vlastnictví.

Velké podnikání se v Jihlavě neprosadilo do té míry, aby městskou politiku výrazněji ovlivňovali zástupci z řad velkých podnikatelů. Ti byli většinou progresivnější a rychlejší v přijímání rozhodnutí o investicích do rozvoje infrastruktury než intelektuálové. Na rozdíl od zemských metropolí či průmyslových měst zde tedy chyběl dostatek nositelů modernizačních impulzů, kteří teprve do Jihlavy museli přesídlit.⁵⁷ V Jihlavě tak hrála mimořádnou roli vzdělaná vrstva, inteligence. Post starosty města velmi často obsazovali právnicky vzdělaní muži, kteří spolupracovali s technicky i univerzitně vzdělanou inteligencí. Zástupci z řad inteligence se stávali honorací a místní elitou, a proto byli voleni do zastupitelstva. Podrobněji se tomuto aspektu budeme věnovat v kapitole o komunálních elitách.

⁵⁶ PISKOVÁ, Renata a kol. *Jihlava*. Praha, 2009, str. 452. Z tohoto zdroje pocházejí i další informace v této kapitole.

⁵⁷ PISKOVÁ, *Jihlava*. str. 467.

7.5 Moravská Ostrava

Moravská Ostrava je typickým příkladem industrializovaného města. Před příchodem tovární výroby město nebylo nijak regionálně významné. Přibližně do poloviny 19. století byla Ostrava obydlená převážně Čechy, obecní zastupitelstvo tvořily místní tradiční střední vrstvy. Spolu se zakládáním továren do města přicházeli bohatí němečtí průmyslníci, nebo jejich zástupci, kteří se také velmi záhy dostali do obecního zastupitelstva, kde hájili své zájmy. V roce 1836 zakoupil moravskoostravský magistrát prvních šest olejových lamp z Prahy. Z padesátých let 19. století máme také zprávy o tom, že místní obchodníci a zároveň členové obecní samosprávy Franz Kremer a Anton Lux dodávali pro potřeby městského osvětlení olej a knoty.⁵⁸ Roku 1856 Anton Schiedek na zasedání obecního výboru podal návrh na vylepšení tristního stavu moravskoostravského městského osvětlení. Místní ale narazili na problém. Pro posuzování návrhů totiž neměli k dispozici dostatečně technicky kvalifikované osoby. Řešením tak bylo opřít se o dokumenty z jiných měst, které již otázku osvětlení řešily a úspěšně vyřešily. V městském fondu nalézáme proto tištěnou smlouvu z roku 1862 o zřízení plynárny, kterou uzavřelo město Olomouc s panem Zwierzinou, a dále například podobnou smlouvu z Nového Jičína.⁵⁹ V roce 1869 byla v Moravské Ostravě vystavěna plynárna. Obec se ve smlouvě se soukromníky, kteří se o stavbu plynárny a rozvodového potrubí postarali, zavázala zřídit minimálně 10 celonočních a 40 půl-nočních lamp. Smlouva se uzavírala na 25 let a již po deseti letech bylo možné plynárnu odkoupit, avšak s desetiprocentní přírůžkou, která každým následujícím rokem o jeden procentní bod klesla. Město velmi záhy požádalo o snížení ceny plynu a po deseti letech od zavedení skutečně jednalo o odkoupení a komunalizaci. Městské výdaje na osvětlení tedy stoupaly, až s nástupem první světové války dosahovaly 1 % městského rozpočtu.

⁵⁸ KLADIWA, Pavel. *Obecní výbor Moravské ostravy 1850-1913, komunální samospráva průmyslového města a její představitelé*. Ostrava, 2004, str. 137.

⁵⁹ KLADIWA, Pavel. *Obecní výbor Moravské ostravy 1850-1913, komunální samospráva průmyslového města a její představitelé*. Ostrava, 2004, str. 137.

7.6 Brno

Brno jako zemské hlavní město bylo po Praze jedním z prvních míst, které veřejné osvětlení v českých zemích zavádělo. Roku 1846 byla založena Společnost pro osvětlování plynem, s níž obec uzavřela smlouvu o veřejném osvětlení. Moravsko-německý historik Christian d'Elvert píše o situaci v Brně z roku 1868 toto: „*Im verflossenen Jahre brannten 14,070 Flammen, wovon 914 der öffentlichen Beleuchtung dienten, und 13,156 Privaten gehörten*“.⁶⁰ Roku 1896, kdy město převzalo plynárnu, osvětlovalo Brno již 1870 plynových svítlen. Zavádění veřejného osvětlení v Brně zpracoval velmi kvalitně Lukáš Fasora v článku *Vztah komunálních elit k otázce modernizace obecní infrastruktury na příkladu brněnské aglomerace v letech 1880-1914*.⁶¹ Tamější situaci proto nastíníme na základě jeho práce. V Brně a v okolní aglomeraci bylo veřejné osvětlení na prvním místě pomyslného seznamu priorit modernizace, kterou plánovala obecní zastupitelstva. Brno bylo vedeno místními tradičními německojazyčnými elitami, kdežto okolní obce byly převážně české. Osvětlení bylo záležitostí prestiže a bezpečnosti místních majetných občanů. Další pořadí priorit již bylo variabilnější a jednotlivé obce v aglomeraci volily vlastní cestu. Za cenu velkého zadlužení se postupně dařilo vybudovat systém kanalizace, rozšiřovat síť veřejného osvětlení a asanovat hygienicky nejproblematičtější budovy. Obce v okolí Brna však byly výrazně opožděné oproti samotnému městu. Vedle hygieny byly prioritami především plynofikace a elektrifikace. Zavedení plynu a elektřiny totiž výrazně zvyšovalo atraktivitu obcí pro podnikání. Nebývalo výjimečné, že sami podnikatelé iniciovali zavádění osvětlení. Například v Králově poli, kde podnikatelé vlastnili své sklady, přišel impulz právě od nich.

⁶⁰ Volně přeloženo: „V uplynulém roce (1868) hořelo 14 070 plamenů, z čehož 914 bylo použito na veřejné osvětlení a 13 156 patřilo soukromým osobám.“ ELVERT, Christian d'. *Schriften der historisch-statistischen Section der k.k. mähr. schles. Gesellschaft des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde, Bd. 15, Tl. 1: Zur Cultur-Geschichte Mährens und Oesterr.-Schlesiens*. Brünn: K.k. mähr.-schles. Ges. zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde, 1866, str. 542.

⁶¹ FASORA, Lukáš. *Vztah komunálních elit k otázce modernizace obecní infrastruktury na příkladu brněnské aglomerace v letech 1880-1914*. In: ŠTAIF, Jiří; KÁRNÍK, Zdeněk. *K novověkým sociálním dějinám českých zemí I. Čechy mezi tradicí a modernizací 1566-1848*. Praha, 1999.

7.7 Teplice

Zavádění veřejného osvětlení v Teplicích není věnovaná žádná odborná práce. Několik zmínek obsahuje pouze monografie o historii města Teplice.⁶² Teplice jsou však velmi zajímavé svou specifickou rolí lázeňského města. Obecní pokladna těžila z turistického ruchu, zvláště lukrativní pak byla zámožná klientela ze západu. Proto zde také existovala tzv. lázeňská komise. Tato velmi konzervativní komise velmi pečlivě dbala na to, aby nic nepoškozovalo lázeňský provoz – hlavní zdroj příjmů. Lázeňská komise velmi aktivně bránila tomu, aby v Teplicích nastoupila rychlá industrializace. Vezmeme-li v potaz, že se poblíž nachází rozsáhlé zásoby hnědého uhlí, měly Teplice velký industriální potenciál. V roce 1868 nakonec došlo ke zrušení komise a průmysl dostal zelenou. Asi nikoho nepřekvapí, že skutečně došlo k tomu, čemu se komise snažila celou dobu zabránit – v okolí vzniklo velké množství továren, které z *Malé Paříže*, jak se Teplicím přezdívalo, vyhnalo zámožnou klientelu. Došlo tak k přerodu z města lázeňského v industriální. Podobně jako v ostatních městech i v Teplicích vznikla osvětlovací komise. V městském archivu je k dispozici rozsáhlá analýza výhod a nevýhod jednotlivých typů osvětlení, kterou komise zpracovávala. Není také bez zajímavosti, že nabídka, kterou městu učinila plynárenská společnost, zohledňuje složitý teplický terén představující překážku pro pokládání potrubí.

7.8 Obecné rysy

Jiří Pešek a Hana Svatošová vyslovují tezi, že *procesy proměny měst nebyly nikým cíleně vybudovány, šlo o spontánní, masovými migracemi, industrializací, technickou modernizací a zvyšováním civilizačně-hygienických nároků iniciovaný vývoj.*⁶³ My s touto tezí na základě údajů z výše uvedených měst souhlasíme. Na všech totiž můžeme pozorovat, že zavádění veřejného osvětlení nebylo cíleně řízeno ze strany státu, jak by se dalo předpokládat. Ovšem ani dnes není osvětlení zaváděno centrálně. Spontánnost tohoto procesu je ale také nutné brát s rezervou, protože zavádění v konečné fázi stejně záviselo na rozhodnutí městské rady, nebo zastupitelstva. Doba, ve které bylo osvětlení zavedeno, i jeho

⁶² KILIÁN, Jan, a kol. *Teplice*. Praha, 2015.

⁶³ PEŠEK, Jiří; SVATOŠOVÁ, Hana. *Městské samosprávy a občanské elity středoevropských metropolí versus stát a odborníci v jeho službách 1848-1948*. In: FASORA, Lukáš; HANUŠ, Jiří; MALÍŘ, Jiří, (eds.). *Občanské elity a obecní samospráva 1848-1948*. Brno, 2006, str. 43.

druh, se v každém městě může lišit. Vysokou důležitost v zavádění veřejného osvětlení měla v každém případě konzultace s odborníky, což je zjevný projev modernity. Světelná infrastruktura pak byla často zaváděna za cenu dosud nevídaného zadlužování. To se následně projevovalo na obecních přírážkách k přímým daním, které dosahovaly desítky (někdy došlo i k překročení i stovky)⁶⁴ procent. Proměnlivá je role podnikatelů, která závisí na typu města. V průmyslových městech byla citelně větší, radnice průmyslových měst byly pod silným vlivem podnikatelské buržoazie. Starý střední stav nápadně ztrácel rozhodující slovo, které mu tradičně náleželo. Města, která historicky nebyla tak významná a získala na důležitosti až s rozvojem průmyslu, těžila z přistěhovalců. Tito přistěhovalci pak mohli být buď bohatí, vzdělaní, nebo obojí, anebo nemajetné dělnictvo, které bylo bez většího vlivu. Pomalejší tempo a vyšší míra kontinuity vývoje v „retardovaných“ městech naznačuje, že modernizační impulzy zde nepřicházely tolik z podnikatelské sféry a daleko větší roli zde hrála inteligence. Na závěr je nutné podotknout, že rozhodovala otevřenost místních elit k přijímání inovačních impulzů. Proč tomu tak bylo se pokusíme rozebrat v kapitole o komunálních elitách.

7.9 Centrum a periferie

Příklady měst jsme uvedli proto, že přece jenom věříme v analogii některých charakteristických prvků zavádění veřejného osvětlení ve městech podobného typu. Předpokládáme také, že se také podobně šířily modernizační impulzy směrem z velkých měst do menších. Rádi bychom se proto nyní zamysleli nad vztahem regionálních center s obcemi na periferiích.

Vycházíme z předpokladu, že z center se na periferii modernizace (neřízeně) dostávala, ale se zpožděním. Ukázali jsme, že některé obce se přímo u modernizovaných měst inspirovaly, braly si jejich smlouvy se soukromými společnostmi jako vzory. Tato centra inovací pak sloužila také jako porovnání při hodnocení stavu infrastruktury, setkáváme se i s tím, že lidé chtěli, aby se ve svých obcích měli jako ve Vídni, v Praze, v Brně apod. V *Lidových novinách* se 22. ledna 1896 objevil článek o situaci ve *staroslavném Přerově*, kde se jednalo o zavedení elektrického osvětlení:

⁶⁴ MAIER, Karel. *Hospodaření a rozvoj českých měst 1850-1938*. Praha, 2005.

*...po příkladu nejpokročilejších měst moderních. Spotěšením vítáme myšlenku tu, jež staroslavný Přerov o hezkou řadu let na dráze pokroku pošine v před. Nikdo zajisté neupře pokroku tomuto veliké důležitosti a naléhavé potřeby pro naše město.*⁶⁵

Velký význam v této souvislosti je potřeba přisoudit právě vazbám konkrétních osob na tato velká města. Už jsme výše mluvili o tom, že modernita se sama nešířila, modernizační impulzy v případě osvětlení nepřicházely ze strany státu (na rozdíl od zdravotních nebo hygienických opatření). O modernizaci se zasloužily konkrétní osoby, které měly konkrétní představy o tom, co a jakým způsobem je potřeba v obcích změnit, aby se posunuly dále, aby držely krok právě s velkými městy.

Pohyb mezi centrem a periferií se netýkal pouze modernizačních aktivit. Součástí těchto „toků“ byla také místní legislativní nařízení, ale právě i konkrétní osoby, vzdělanci a intelektuálové.

Podobnost v pohybu modernity směrem z centra na periferii spatřujeme také v konkrétních místech, která byla osvětlena. Jako první byla osvětlována centra měst, náměstí, radnice, divadla, obchody, obecně budovy a místa s vysokou důležitostí. Byla to místa, kde se sdružoval větší počet lidí za účelem společenského života, a to i ve večerních hodinách. Zároveň se jednalo o místa, kde měla domy místní elita, takže si je do jisté míry také jako statusový symbol nechávala osvětlit soukromě. Až poté, co se podařilo osvětlit centra měst, se postupně obracely snahy rozšiřovat světlenou infrastrukturu i směrem ven, tedy na předměstí. Lidé žádali, aby byla prodloužena doba, kdy na periferiích hořely lucerny a lampy, které svítily na cestu lidem vracějícím se z továren domů.

7.10 Komunální elity

Již vícekrát jsme zmínili komunální elity. Nyní je vhodné, abychom tento pojem vysvětlili a doplnili o okolnosti podstatné pro kontext naší práce. Pro 19. století lze předpokládat v celém středoevropském prostoru víceméně podobný typ městské samosprávy. Lokální politické elity byli ti jedinci, kteří měli ve městě rozhodovací pravomoci, tedy zejména členové obecní samosprávy. Dále k nim řadíme také ekonomické elity. Tyto dvě skupiny se ale často překrývaly a ekonomicky silní lidé bývali ve vedení obcí.

⁶⁵ *Lidové noviny*, 22. 1. 1896.

Ptáme se, jakou roli hrály komunální elity ve vedení obcí a jaký byl obecně smysl obecní samosprávy. Karel Havlíček Borovský ve svém článku na pokračování, který vycházel v *Pražských novinách* v roce 1846, formuloval myšlenku, že obec musí svým občanům poskytnout tři základní služby – jistotu, pokrok a svobodu.⁶⁶ Do okruhu působnosti obecní samosprávy vedené lokálními elitami náleželo vše, co se týkalo bezprostředně zájmů obce a bylo plně proveditelné v jejím rámci – správa obecního majetku, zajišťování bezpečnosti občanů, školství, zdravotnictví, budování a údržba infrastrukturní sítě, stavební dozor, chudinská péče a další. S nadsázkou lze říct, že obecní samospráva měla díky svým pravomocím v rukou osud obce.

Charakter komunálních elit se ale s tím, jak postupovala modernita, měnil. Napříč všemi různými typy měst se přecházelo ze staré, tradiční, honorační správy města, na novou, moderní, výkonnou správu. V literatuře se těmto dvěma typům samosprávy říká *honorationes* a *Leistungsverwaltung*.⁶⁷ *Honorationes* je společenská vrstva, která se pohybovala na rozhraní mezi stavem a třídou, přechodná vrstva mezi feudálním měšťanstvem a kapitalistickou buržoazií. Mimo původu totiž narůstala role vzdělání a majetku. Vytvářela se nová občanská elita, která byla politickým formátem i odbornou kompetencí blíže modernitě – *Leistungseliten*.⁶⁸ Není úplně snadné toto německé slovo přeložit do češtiny. Nabízí se doslovný překlad „výkonná elita“ nebo „výkonná správa“. Možná by ale bylo lepší použít například „zásluhová elita/správa“. Tím se lépe ukáže, že nově se lidé do funkcí nedostávali díky svému původu, ani svému majetku, nýbrž za svůj výkon, resp. zásluhy, za to, čeho byli schopni, co dovedli. Nové elity tak byly tvořeny obecním výborem, členy prestižních spolků, vrstvami samostatných výrobců a obchodníků, příslušníky svobodných povolání, technickou inteligencí, vysokými úředníky z městských a státních orgánů a v neposlední řadě také ze soukromých podniků. Právě mezi touto novou městskou elitou můžeme najít nositele myšlenek modernity a pokroku.

⁶⁶ BOROVSÝ, Karel Havlíček. *Karla Havlíčka Borovského Politické spisy. Díl 1, - Pražské noviny 1846-1848*. Praha, 1900.

⁶⁷ PEŠEK, Jiří. *Městská správa mezi „honorationes“ a „Leistungsverwaltung“ kolem roku 1900 ve střední Evropě*. In: FEJTOVÁ, Olga; LEDVINKA, Václav; PEŠEK, Jiří. *Osm set let pražské samosprávy*. Praha, 2002.

⁶⁸ PEŠEK, Jiří; SVATOŠOVÁ, Hana. *Městské samosprávy a občanské elity středoevropských metropolí versus stát a odborníci v jeho službách 1848-1948*. In: FASORA, Lukáš; HANUŠ, Jiří; MALÍŘ, Jiří, (eds.). *Občanské elity a obecní samospráva 1848-1948*. Brno, 2006, str. 44.

V agrárních a „retardovaných“ městech nebyla tak hluboká majetková diference, staré měšťanské vrstvy nepozbyly vedoucí pozice a projevovala se v nich konzervativnost maloměstského prostředí. Bylo možné se v nich typicky setkat s vládnoucí oligarchií, která fungovala tak, že kdo se do vedení města dostal, už se tam navždy udržel. Funkce se mohla dokonce i předávat v rodině.⁶⁹

Oproti tomu nové elity, tvořené zejména příchozími podnikateli a intelektuály, byly daleko progresivnější. Zejména podnikatelé se velmi rychle angažovali ve zlepšování místní infrastruktury a zavádění inovací. Vzdělanci byli o něco pomalejší, protože jako zástupci výkonné správy se museli osvědčit, než pronikli mezi místní elitu.

Stojí za zmínku, že nové obecní elity byly z velké části německé. Důvodem bylo, že do měst nejčastěji přicházeli podnikatelé a kapitalisté právě z Německa a z Rakouska. Města byla v rukou těch, kdo byli v lokalitě silnější – ekonomicky i politicky, protože kdo platil nejvyšší daně, dokázal se politicky prosadit. Češi dokázali uspět v Praze a v centrech agrárních nebo „retardovaných“ řemeslnických měst. Přicházeli totiž většinou buď z vesnic, aby nabídli své služby jako dělníci, nebo to byli vzdělanci, kteří se do menších obcí vraceli po studiích a hledali uplatnění svých nabytých schopností a dovedností v oblasti administrativy.

Členové lokálních elit velmi často mnohonásobně kumulovali funkce. Neomezovali se ovšem pouze na místní, ale angažovali se i v zemské politice. Dále bývali členy různých prestižních spolků. V čele těchto spolků velmi často stáli členové obecního zastupitelstva a spolky do jisté míry sloužily jako „vstupní brána“ do světa komunální politiky.

Jako doklad těchto skutečností uveďme příklad z Nového Jičína. Poměrně dlouho zde v politice dominoval starý střední stav, tedy *honorationes*.⁷⁰ Moderní výkonná správa se naplno manifestovala s osobností JUDr. Fuxe, který se soustředil na hygienické zázemí města, na plynárnu, elektrárnu a další. Došlo k navyšování počtu zaměstnanců a odborníků

⁶⁹ KLADIWA, Pavel. *Komunální elity druhé poloviny 19. století a počátku 20. století v českých zemích – stav bádání a možnost využití metodologických podnětů z německé a rakouské literatury*. In: ŠTAIF, Jiří; ČECHUROVÁ, Jana. *K novověkým sociálním dějinám českých zemí VI. Sociální dějiny dnes*. Praha, 2004, str. 41.

⁷⁰ Do roku 1876 byla Jihlava ryze *honorární*, během 80. let 19. století se pak poměr zastoupení mění do podoby, kde *honorationes* tvořili polovinu a továrníci zhruba třetinu obecního zastupitelstva. KAFKOVÁ, Renata. *Proměny obecní samosprávy v Novém Jičíně 1850-1914*. In: FASORA, Lukáš; HANUŠ, Jiří; MALÍŘ, Jiří, (eds.). *Občanské elity a obecní samospráva 1848-1948*. Brno, 2006, str. 338-355.

obecní správy. Zkvalitňoval se tak život v moderním slova smyslu, ovšem za cenu velkého zadlužení.

Co se týče národnostního složení novojičínského obyvatelstva, nejpočetnější skupinou byli Němci. Češi byli v Novém Jičíně největší národnostní menšinou, která však nebyla dostatečně velká na to, aby mohla zásadně ovlivňovat politický život. Byli to převážně dělníci. Ve městě také nebyla dostatečně početná českojazyčná vzdělaná vrstva, která by se zasloužila o národní agitaci. Soužití národností se tak dlouhou dobu neslo v duchu klidné koexistence. Situace se pomalu začala měnit v roce 1874. Tohoto roku založené noviny *Neutitscheiner Wochenblatt für Stadt und Land* agitovaly ve prospěch politické strany Deutsch-politischer Verein, která noviny také vlastnila.⁷¹ Národnostní situace se tak zpolitizovala. Za starosty Fuxe došlo k přechodu od honorační ke stranické politice. Hlavním politickým tématem je však stále nutnost prokázat *správné porozumění pro potřeby obce*⁷² na jedné straně, na druhé rovnováha mezi příjmy a rostoucími výdaji.

7.11 Veřejná služba v soukromém vlastnictví

Viděli jsme, v jaké době došlo v jednotlivých městech k zavádění veřejného osvětlení a kdo se o ně zasazoval. Tato doba se lišila v závislosti na mnoha různých faktorech, co je však společné velké většině českých obcí, je způsob, jakým k modernizaci světelné infrastruktury zastupitelstva přistupovala. Zajímá nás postoj komunálních elit k potřebám modernizace města, jak tyto elity reagovaly na vzrůstající počet obyvatelstva a na zavádění služeb, které nemohli platit jednotlivci.⁷³ Jde zejména o vodovod, kanalizaci a právě veřejné osvětlení. Tradiční lokální elity se velmi tvrdě bránily zadlužování města, a to i v případech zavádění modernějších typů veřejného osvětlení. Zajímavým důsledkem této politiky obecních zastupitelstev je pak zajišťování veřejných služeb prostřednictvím zakázek u soukromého sektoru. Kvůli neochotě zastupitelstev riskovat docházelo k tomu, že

⁷¹ KAFKOVÁ, *Proměny obecní samosprávy v Novém Jičíně 1850-1914*.

⁷² KAFKOVÁ, *Proměny obecní samosprávy v Novém Jičíně 1850-1914*.

⁷³ KLADIWA, Pavel. *Komunální elity druhé poloviny 19. století a počátku 20. století v českých zemích – stav bádání a možnost využití metodologických podnětů z německé a rakouské literatury*. In: ŠTAIF, Jiří; ČECHUROVÁ, Jana. *K novověkým sociálním dějinám českých zemí VI. Sociální dějiny dnes*. Praha, 2004, str. 42-43.

se na zřizování potenciálně výdělečných podniků podíleli především lidé ze soukromého sektoru.

Příkladem může být například již zmíněná smlouva, kterou uzavřela Jihlava s Josefem Zimmermannem roku 1869.⁷⁴ Ten se v ní s městem dohodl na tom, že bude po určitou dobu spravovat lucerny, které jsou majetkem města. Bude se o ně starat, čistit je a zároveň zajišťovat, aby svítily v dohodnutou dobu. Po vypršení smlouvy předá majetek zpátky městu ve stejném stavu. Smlouva může být v případě neplnění povinností vypovězena.

Podobnou smlouvu se nám podařilo dohledat také v archivu v Teplicích, kde se město domluvilo s Eduardem Johnem.⁷⁵ Zajímavé na této smlouvě je to, že je opakovaně uzavírána na tříleté období. Zachovala se také zpráva Eduarda Johna teplické radě o stavu městského osvětlení, ve které nechybí doporučení k nákupu nových lamp, včetně návrhu jejich umístění. Zejména se jedná o místa, kde bydleli ctihodní lázeňští hosté.

Tyto příklady však hovoří pouze o olejovém osvětlení. Olejovou infrastrukturu už totiž města vlastnila a smlouvy se uzavíraly pouze na vlastní provoz veřejného osvětlení. Jiným případem je plyn. U plynového osvětlení je totiž potřeba předchozí investice na vybudování plynárny, položení plynového potrubí, a následně financí na zajištění dodávky plynu a v neposlední řadě také k jeho odběru. Zejména položení plynového potrubí představovalo značnou finanční zátěž a technickou překážku, zvláště v obcích, které ležely v členitém terénu.

V teplickém archivu je uchována nabídka na položení potrubí a založení plynárny.⁷⁶ Jedna ze společností věnující se plynárenství teplickému zastupitelstvu nabízí plány na položení potrubí všude tam, kde je veřejná i soukromá potřeba, tedy k osvětlení budov, ulic, a pro zavedení plynu do domácností. Nabídka je doplněna o informační data z Prahy, z Vídně a z Drážďan, zejména pak o průměrnou spotřebu a cenu plynu nutného k veřejnému osvětlení. Společnost se dále zavazuje, že bude poskytovat pouze ten nejkvalitnější plyn, aby nedošlo ke stejné situaci jako v Praze – o hodnocení kvality plynu dodávaného belgickou

⁷⁴ Státní okresní archiv Jihlava, Archiv města Jihlava, Hospodářská registratura 1850-1890, Petrolejové uliční osvětlení a přeměna a zřízení svítílen 1861-1889, 357.

⁷⁵ Státní okresní archiv Teplice, Archiv města Teplice, Licht, Osvětlení plynové a elektrické, inv. č. 13892-13931.

⁷⁶ Státní okresní archiv Teplice, Archiv města Teplice, Licht, Osvětlení plynové a elektrické, inv. č. 13892-13931.

společností do pražských lamp jsme se již zmiňovali. Další zajímavostí je podmínka, že smlouva může být vypovězena, pokud společnost naruší pro Teplice tak zásadní lázeňský provoz. Společnost se dále zavazuje, že všechna světelná infrastruktura, tedy lampy i potrubí, budou vybudovány v odpovídající kvalitě a že po uplynutí 50 let přejdou do vlastnictví obce. K tomu se pojí již zmíněný problém se členitým terénem a pokládáním potrubí. V porovnání s Ústí nad Labem, jak zmiňuje smlouva, by v Teplicích šlo o značně složitější a nákladný proces. Za zmínku ještě stojí předpoklad, že první roky podnikání nebudou ziskové, a tak je potřeba, aby se město zavázalo k tomu, že bude odebírat určité množství plynu, i kdyby ho nespotřebovalo.

Teplická smlouva nám dokazuje, jak náročné mohlo být zavedení plynového osvětlení. V porovnání s olejovými lampami, které se vlastně jen nainstalovaly a provozovaly, šlo o rozsáhlý projekt vyžadující nejen peníze a zkušenosti, ale také odvalu. Nejedná se totiž už o izolovaná světla, ale o celou promyšlenou síť osvětlení. Dochází tak k tomu, co známe i z jiných míst, totiž že tyto starosti obecní zastupitelstvo přenáší na soukromé společnosti.

V každém případě náklady na provoz obcí rostly a ti, kdo byli za obecní finance zodpovědní, museli tyto výdaje před veřejností hájit. Zastupitelé tak naráželi na určitý odpor proti zavádění nákladných inovací.

Položme si nyní otázku, odkud mohl tento odpor pramenit. Ohromné zadlužování ve jménu modernity a zvyšování obecného blaha naráželo na odpor zejména u starých lokálních elit, vyznačujících se politickým konzervatismem. Jiří Matějček⁷⁷ tvrdí, že příčinou mohla být nízká informovanost o nadlokálních záležitostech a do jisté míry i sociální naivita. Oproti tomu staré střední vrstvy se vyznačovaly tradičním loajalismem, nebyly zvyklé kritizovat činy vrchnosti, panovníka, úředníka nebo městské rady. Omezovaly se na lokální zájmy. Odpor tedy přicházel především od starých lokálních honoračních elit, o kterých jsme již mluvili.

Vidíme tedy, že projekty, které vyžadovaly vysoké investice, zařizovaly soukromé podniky, které s obcemi uzavíraly smlouvy o jejich realizaci a následném provozu. To se ale netýkalo například kanalizace, která bývala spíše prodělečným podnikáním, a tak městům nezbyvalo než tuto službu zaopatřit prostředky z městské pokladny. Docházelo tak k tomu,

⁷⁷ MATĚJČEK, Jiří. *Analýza kronik a staré střední vrstvy v českých zemích 1750-1850*. In: ŠTAIF, Jiří; ČECHUROVÁ, Jana. *K novověkým sociálním dějinám českých zemí VI. Sociální dějiny dnes*. Praha, 2004.

co je v dnešní době možná až nepřijatelné.⁷⁸ Města pověřovala výstavbou výtěžných plynáren soukromé subjekty, které sice musely investovat značné částky, ale města jim pak ručila určitý minimální odběr.

⁷⁸ Příkladem může být privatizace vodárenství, na kterou se snáší kritika.

Protocoll

Entfassen beim Gemeinderath der
St. Pauls Pfarre am 30 August 1869

zu Gegenstand der Gutsachtigen
Gegenstand

Obgleich das Offert des
Brennolens Joseph Zimmermann da-
heraus die Abweisung der
Belastung von Gemeinderathen un-
genommen worden ist, so werden die
selben jedoch festhalten der
Gemeinde auf den festigen Vorwissen
und es verbleibt für die Pfarre beweis,
die Belastung der Abweisung
mit den folgenden Verpflichtungen
zu übernehmen.

1. Das Verpflichtung mich die Belastung
der Pfarre Petroleumlampen
für die Zeit von 1. October 1869
bis Ende August 1870 gegen den zu
übernehmen, das mich für die Lampen
die mich jeden Lampen für ein Stück
die Betrag von zwei Runden 1/2
abgezahlt wird.

2. Das Verpflichtung mich alle zur Belastung
notigen Reparaturen als Glühbirnen
Lampen, Öfen, Leuchtmittel sowie alle
sonstigen Reparaturen zu übernehmen.

Obrázek 3. Smlouva s Josefem Zimmermannem o pronájmu světelné infrastruktury v Jihlavě. Státní okresní archiv Jihlava, Archiv města Jihlava, Hospodářská registratura 1850-1890, 357.

7.12 Municipální socialismus

Zavádění plynáren probíhalo ve většině měst velmi podobně. Vývoj situace lze shrnout do čtyř kroků, resp. fází. Nejprve obce uzavřely smlouvu se soukromým podnikem. Velmi záhy poté nastaly konflikty mezi obcí a podnikem kvůli zneužívání monopolu. Na základě nespokojenosti započala vyjednávání o snižování cen, případně o odkoupení plynárny obcí. Nakonec drtivá většina obcí a měst své plynárny odkoupila.

Pod pojmem municipálního socialismu rozumíme názorové sblížení měšťanské veřejnosti s dělnickým hnutím. Municipální socialismus je určitá forma správy obecního majetku, kdy se vedení města snažilo získat výdělečné podniky (plynárny, elektrárny a další) pod svou kontrolu.⁷⁹ Obce totiž zjistily, že jsou schopny tyto služby obstarávat samy. Vydělávaly nejen na tom, že náklady byly nižší než příjmy. Ceny obce držely tak, aby byly služby veřejně přístupné a zároveň aby bylo podnikání značně přebytkové. Vyšší ceny oproti soukromým subjektům plnily roli komunální daně. Pro město to bylo velmi výhodné, protože neplatilo žádnou agendu a další úkony se smlouvami spojené.⁸⁰ Výdělek pak městům umožňoval investovat do rozvoje infrastruktury a do řešení dalších sociálních otázek – bydlení, péče o nemocné, ale i provoz jatek nebo rozvod pitné vody.⁸¹ Zavádění veřejného osvětlení představovalo určitý projev univerzální hodnoty pro všechny obyvatele měst, který pracuje s normativem rovnosti a inkluze.

Položme si otázku, co přesně způsobilo tento posun zájmů k sociálním tématům. Je zřejmé, že se takový posun neudál v jeden moment, ale mluvíme opět o zdlouhavém procesu, který byl prosazován a implementován jednotlivci. Lukáš Fasora ve svém článku o Brněnském municipálním socialismu nabízí jako jednu z možných odpovědí, že se

⁷⁹ Více o municipálním socialismu viz KLADIWA, Pavel; POKLUDOVÁ, Andrea; KAFKOVÁ, Renata. *Lesk a bída obecních samospráv Moravy a Slezska 1850-1914. Díl II/2 Finance a infrastruktura*. Ostrava, Universitas Ostravensis, 2009; nebo dále FASORA, Lukáš. *Brněnský municipální socialismus 1880-1914 jako platforma spolupráce měšťanské a dělnické elity?* In: FASORA, Lukáš; HANUŠ, Jiří; MALÍŘ, Jiří, (eds.). *Občanské elity a obecní samospráva 1848-1948*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury, 2006.

⁸⁰ KLADIWA, Pavel; POKLUDOVÁ, Andrea; KAFKOVÁ, Renata. *Lesk a bída obecních samospráv Moravy a Slezka 1850-1914. Díl II/2 Finance a infrastruktura*. Ostrava, 2009, str. 21.

⁸¹ FASORA, Lukáš. *Brněnský municipální socialismus 1880-1914 jako platforma spolupráce měšťanské a dělnické elity?* In: FASORA, Lukáš; HANUŠ, Jiří; MALÍŘ, Jiří, (eds.). *Občanské elity a obecní samospráva 1848-1948*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury, 2006.

měšťanští liberálové obraceli k dělnictvu jako k potenciálním voličům.⁸² Řešením sociálních otázek takříkajíc sbírali politické body před rozšiřujícím se politickým publikem.

Je ale potřeba mít na paměti, že menší města neměla oproti metropolím zdaleka tak početnou vrstvu intelektuálů, a tak byla sociální problematika pojmána pragmatictěji a novinky se zaváděly až se zpožděním, až si je situace vyžádala, nikoli dříve.⁸³ Vedle intelektuálů ale chyběla i početná vrstva dělnictva, v jejíž prospěch by mohla být tato politika zaváděna. Elisabeth Ulspergerová dále rozvádí specifickou těchto „občanských vrstev provincie“.⁸⁴ Jako hlavní překážku pro etablování moderní společnosti v menších městech uvádí absenci společenských forem a institucí, kde by se mohla vrstva intelektuálů prosadit – divadla, gymnázia, vydavatelství či kulturní společnosti. Nové občanské vrstvy přicházely do menších měst s jinými formami chování a sociálním původem, odlišovaly se od starousedlíků na mnoha rovinách a založily tak intelektuální vrstvu, která byla schopná řešit problémy komunální samosprávy spjaté s budováním moderní infrastruktury.⁸⁵

Dochází také ke konfliktu zájmů. Na jedné straně stojí měšťanské elity, na druhé pak občané a dělnictvo. Jedná se o střet starší honorační a nové profesionalizované městské správy. V některých městech pak hráli důležitou roli také nacionalisté, ať už němečtí, nebo čeští (například Brno). Tento politický střet se obecně projevuje na přístupu ke správě města. Mladší přístup⁸⁶ preferuje před „černými čísly“ rozpočtu obecní blaho a nebojí se sáhnout do městské kasy ve jménu zlepšení života občanů. Proti němu pak stojí starší, individualističtější přístup, který zachází s obecními financemi podstatně zdrženlivěji. Noví radní argumentují rozumem, nechávají si od vzdělavců, odborníků a znalců zpracovávat odborné posudky na konkrétní problematiku, snaží se vylepšovat životní podmínky obyvatel. Staré měšťanstvo⁸⁷ je z našeho pohledu tradicionalistické, vzdělání obyvatel a zejména buržoazie jsou pak aktéry pokroku. Ale i starší měšťanstvo hrálo svou roli v modernizačním procesu. Zůstal mu sice obchod a produkce zboží jako hlavní způsob

⁸² Tamtéž, str. 219.

⁸³ Tamtéž, str. 221.

⁸⁴ ULSPERGER, Elisabeth. *Bürgertum in der niederösterreichischen Provinz: Die Kleinstadt Eggenburg*. In: BRUCKMÜLLER, Ernst; STEKL, Hannes (ed.). *„Durch Arbeit, Besitz, Wissen und Gerechtigkeit“ Bürgertum in der Habsburgermonarchie II*. Böhlau Verlag Wien, 1990, str. 112-130.

⁸⁵ ULSPERGER, *Bürgertum in der niederösterreichischen Provinz: Die Kleinstadt Eggenburg*.

⁸⁶ V poslední třetině 19. století byl tento přístup vlastní především sociální demokracii.

⁸⁷ Dalo by se říct i buržoazie. Nechceme zde ale zavádět další problematické termíny.

obživy, potomci těchto starousedlíků však rychle pochopili význam vzdělání a byli schopni se aktivně podílet na formování charakteru „svých“ měst.⁸⁸

7.13 Shrnutí

V této kapitole jsme se nejprve snažili ukázat, že zavádění veřejného osvětlení se sice v každém městě v jednotlivostech odlišuje, ale mnoho obecnějších prvků se sdílí. Dá se říci, že v každém městě došlo dříve či později k otevření diskuze na toto téma. Při rozhodování, jestli vůbec veřejné prostory osvětlit, hrála roli nová vrstva obyvatelstva, která, inspirovaná většími městy,⁸⁹ poháněla své obce směrem k pokroku a modernitě. V rozhodnutí, který typ osvětlení zvolit, mohlo hrát roli více různých faktorů, mimo financí to mohla být také přístupnost zdrojů (černouhelné doly, pěstování řepky⁹⁰ apod.), nebo obtížnost zavedení infrastruktury. Viděli jsme, že obce byly zprvu při investování velmi opatrné a raději svěřovaly náročné úkoly spojené se zaváděním veřejného osvětlení soukromým podnikům. Po čase ale obce se situací nebyly spokojeny, a tak začaly vyjednávat o odkoupení plynáren. To se jim za cenu placení vysokých poplatků většinou podařilo, a tak spravovaly důležitou infrastrukturu samy.

⁸⁸ KLADIWA, Pavel. *Komunální elity druhé poloviny 19. století a počátku 20. století v českých zemích – stav bádání a možnost využití metodologických podnětů z německé a rakouské literatury*. In: ŠTAIF, Jiří; ČECHUROVÁ, Jana. *K novověkým sociálním dějinám českých zemí VI. Sociální dějiny dnes*. Praha, 2004, str. 41.

⁸⁹ Iniciátoři ve větších městech pak mohli být znovu buď z řad vzdělanců, nebo ze zahraničí, odkud také tato města čerpala inspiraci a brala si své vzory.

⁹⁰ O pěstování brukve řepky na našem území máme záznamy již z 16. století, v kontextu této práce stojí za zmínku, že se dochovaly záznamy o tom, jak Marie Terezie a Josef II. po vzoru dalších států její pěstování podporovali. Dostatečně dobře zdokumentováno je však až období od roku 1868, řepkový olej se používal spíše pro technické účely, jako například právě na svícení. Není bez zajímavosti, že některé oblasti, kde se brukev řepka pěstovala, díky bohatým zásobám oleje nepoužívaly plynové osvětlení a přešly později rovnou na elektrické, jako tomu bylo třeba na Mělnicku. Více viz https://www.olejnadzlatu.cz/?page_id=544 nebo <https://www.uroda.cz/jak-se-drive-pestovala-repka/> [21. 7. 2021].

8 Kalendář osvětlení

V některých městských archivech jsou k nalezení Kalendáře osvětlení (Beleuchtungscalender). V dalších kapitolách se budeme zabývat rozбором materiálů, ve kterých je apel na úpravu těchto kalendářů. Pro jejich pochopení je tedy nutné objasnit, o co se jedná. Snímek jednoho takového kalendáře přikládáme na konec této kapitoly.

Městské lampy byly rozděleny na ty, které svítily po celou noc, tedy celonoční, (ganznächig) a na ty, které svítily je po část noci, tedy polonočních (theilnächig). Z námi prozkoumaných kalendářů vyplývá, že polonočních lamp bylo přibližně dvakrát více než celonočních.⁹¹ Nehrálo přitom roli, zda jsou lampy plynové, elektrické nebo petrolejové – uváděl se vždy pouze celkový počet lamp.

Svítilo se nejčastěji v období od září do dubna. Důvodem bylo pravděpodobně zejména to, že v těchto měsících se stmívá výrazně dříve než v létě. K tomu lze připočítat i to, že kdyby někdo v zimě ve tmě zabloudil nebo se zranil, hrozilo mu umrznutí. Výzvy k prodloužení doby svícení se v tiskovinách i v archivních záznamech objevují poměrně hojně. Rádi bychom zde ukázali na krátkém úryvku z *Národních listů* z roku 1885, jak taková žádost mohla vypadat:

*Nynější doba, kdy večír dostavuje se již po čtvrté hodině, kdy přes tu chvíli halí se ulicí v neprůzračný mrak mlžin, a kdy přes tu chvíli chumelí se sníh, vyžaduje více než kdy jindy důkladného a vytrvalejšího osvětlení ulic...*⁹²

Tento problém se zdaleka netýkal pouze Prahy. Níže se podrobněji podíváme na několik konkrétních stížností, například z Jihlavy. Pokud výše citovaný úryvek interpretujeme jako celozemský apel, je otázkou, zda takové sdělení v novinách mohlo mít praktické důsledky na úpravu doby svícení v jednotlivých obcích. Žádost adresovaná přímo pověřeným osobám v městském zastupitelstvu měla nepochybně daleko větší potenciál situaci změnit.

O tom, jak dlouho lampy a lucerny svítily, rozhodovala také fáze měsíce. Na obrázku 4, zobrazujícím právě jihlavský kalendář, vidíme u každého měsíce číslo (například

⁹¹ Jedná se především o kalendáře z městských fondů v Jihlavě a v Teplicích.

⁹² *Národní listy*, 18. 12. 1885.

18. September), které indikuje, že 18. 9. bude úplněk. V novějších kalendářích pak bývá přímo uvedeno například *am 18. Vollmond*. Podle tohoto údaje se také upravovala doba svícení, tzv. *Brennperiode*. Podle přiloženého kalendáře se tedy v Jihlavě v září roku 1880 svítilo po 21 nocí, protože úplněk, který vyšel na 18. poskytoval dostatečné světlo pro noci mezi 12. a 20. zářím.

V kalendáři jsou dále udány i časy, kdy se má lampa rozžehnout a kdy má být zhasnuta. Posledním údajem, který přiložený kalendář uvádí, je celková doba svícení. V novějších kalendářích býval uváděn navíc i čas východu a západu slunce.

Beleuchtungs-Kalender
für die Zeit vom 1. September 1880 bis 30. April 1881.

Brenn- periode.	Jahres-Zahl		Beleuchtungsflammen.				
	von	bis	nächst fol. Jahres Beleuchtung	von	bis	Stunden.	
18. September	1	5	7 1/2	7 1/2	11	2 1/2	
	6	11	7 1/2	7	11	2 1/2	
	12	25	7 1/2	6 1/2	11	2 1/2	
	26	30	7 1/2	6 1/2	11	2 1/2	
18. Oktober	1	5	7 1/2	6 1/2	11	2 1/2	
	6	11	7 1/2	6	11	2 1/2	
	12	25	7 1/2	5 1/2	11	2 1/2	
	26	31	7 1/2	5 1/2	11	2 1/2	
16. November	1	5	7 1/2	5 1/2	11	2 1/2	
	6	9	7 1/2	5	11	2 1/2	
	19	26	7 1/2	5	11	2 1/2	
16. Dezember	1	9	7 1/2	5	11	2 1/2	
	14	21	7 1/2	5	11	2 1/2	
15. Januar	1	8	7 1/2	5	11	2 1/2	
	15	24	7 1/2	5	11	2 1/2	
14. Februar	1	5	7 1/2	6 1/2	11	2 1/2	
	6	7	7 1/2	5 1/2	11	2 1/2	
	17	22	7 1/2	6	11	2 1/2	
	24	28	7 1/2	6 1/2	11	2 1/2	
15. März	1	5	7 1/2	6 1/2	11	2 1/2	
	6	8	7 1/2	6 1/2	11	2 1/2	
	15	24	7 1/2	6 1/2	11	2 1/2	
	25	31	7 1/2	4	11	2 1/2	
14. April	1	5	7 1/2	7 1/2	11	2 1/2	
	6	7	7 1/2	7 1/2	11	2 1/2	
	17	22	7 1/2	7 1/2	11	2 1/2	
	24	30	7 1/2	8	11	2 1/2	

Zeitraum am 1. September 1880.

Obrázek 4. Jihlavský kalendář osvětlení na období mezi zářím 1880 a dubnem 1881. Státní okresní archiv Jihlava, Archiv města Jihlava, Hospodářská registratura 1850-1890, 361.

9 Světlo a (ne)bezpečí

Mluvíme-li o nebezpečí v souvislosti s (ne)existencí veřejného osvětlení, máme na mysli nejen skutečnost, že světlo do jisté míry brání kriminálnímu jednání. Světlo bylo a je spojováno s bezpečím. Mohlo ale být asociováno i s nebezpečím, a to už samo o sobě, nebo ve spojení s ohrožením technikou osvětlení. Jako jednu z nevýhod osvětlení Sophie Reculin uvádí i pocit ztráty soukromí.⁹³ V kapitole *Le refus de la lumière* neváhá přirovnat pocity při zavádění veřejného osvětlení s tím, co obyvatelé měst cítí dnes při instalaci kamer s funkcí rozpoznávání obličejů.⁹⁴ Sophie Reculin ovšem svá tvrzení neopírá o konkrétní dobová svědectví, což by z historicko-antropologického hlediska bylo bezesporu velmi zajímavé. Nám se bohužel také nepodařilo dopátrat se nějakého dokladu, a proto se zde spokojíme pouze se zmíněním jejího tvrzení.

9.1 Prevence kriminality

Prvním aspektem světla v souvislosti s bezpečím, kterým se zde budeme zabývat, je prevence kriminální činnosti. Tato prevence byla totiž zásadním argumentem pro zavádění veřejného osvětlení. Pocit bezpečí, který světlo přinášelo, nebyl jen nevědomým důsledkem. Na následujících citacích se pokusíme toto tvrzení doložit.

Některé části města byly považované za problémové. Příkladem takového místa, kde bylo podle zastupitelstva zvýšené nebezpečí, může být Židovská čtvrť v Teplicích. Autoři monografie o historii města Teplice doslova uvádějí, že *nad pořádkem a bezpečností v této části města bděl teplický magistrát, což se týkalo třeba protipožárních opatření, osvětlení, čištění ulic apod.*⁹⁵ Všechna zmíněná opatření spolu souvisí a měla pomoci vyřešit otázku bezpečnostního rizika. Tepličtí radní si (nejen) v průběhu 19. století kladli za cíl odstranit separaci židovského obyvatelstva, zlepšit životní podmínky v jejich čtvrti a začlenit je do běžného života teplické obce. Riziko požáru totiž neohrožovalo pouze zmíněnou Židovskou čtvrť, ale celé město. Zavedením veřejného osvětlení se sice riziko požáru mírně zvyšuje

⁹³ REULIN, Sophie. *Les lumières de la ville (XIXe – XXe siècle)*. Histoire urbaine 2017/3 n° 50.

⁹⁴ REULIN, Sophie. *Les lumières de la ville (XIXe – XXe siècle)*. Histoire urbaine 2017/3 n° 50, str. 11.

⁹⁵ KILIÁN, Jan a kol. *Teplice*. Praha, 2015, str. 205.

(mluvíme-li o plynu a petroleji), opět ale převážily výhody, které světlo poskytuje, především pak onu bezpečnost.

Veřejné osvětlení mělo plnit roli bezpečnostního prvku. Nejen že světlo do jisté míry usnadňovalo práci policejním hlídkám při bezpečnostním dohledu, samo o sobě také nahrazovalo policejní dohled ve chvílích jeho nepřítomnosti. Lucerny byly vnímány jako bezpečnostní prvek a policejní hlídky měly za úkol trestat jejich poškozování. V následující citaci z Obentrautovy knihy *Samospráva obce v království Českém* dále vidíme, jak by se mělo k lucernám a lampám přistupovat:

Ostatně patří lucerny, pakli k osvětlení ulic v městě aneb co výstražná znamení slouží, k veřejným ústavům a opatřením pro všeobecnou bezpečnost, a majíce tento účel jsou též pro zachování veřejné bezpečnosti velmi důležité.

Pročež má policejní dohlídka přísně k tomu hleděti, aby takové lucerny k žádnému porouchání nepřišly.

Kdo by koli takovou lucernu, která pro veřejné osvětlení postavena jest, zúmyslně rozbil neb jiným způsobem porouchal, dopouští se trestuhodného přestoupení zákona.⁹⁶

Maxmilian Obentraut zde zdůrazňuje význam luceren sloužících k veřejnému osvětlení. Jejich role je zajišťování všeobecné bezpečnosti, a proto je potřeba je chránit před poškozováním. Zároveň upozorňuje na skutečnost, že takové lucerny náleží k obecní infrastruktuře. Poškození tohoto *veřejného ústavu* je závažnějším deliktem než poškození soukromého majetku, což dále podtrhuje jejich význam.

Řekli jsme, že samotná přítomnost veřejného osvětlení odrazovala od kriminálního jednání. Toto tvrzení bychom zde rádi doložili na archivním záznamu z jihlavského městského fondu. Jihlavský občan a zároveň radní Emanuel Pražák napsal 20. ledna 1869 na jihlavskou radnici dopis, ve kterém si postěžoval, že u něj došlo k *nezanedbatelnému drzému vloupání* („nicht unbedeutender frecher Einbruchsdiebstahl“).⁹⁷ Domnívá se přitom, že by k takové loupeži vůbec nemuselo dojít, kdyby pouliční osvětlení – zejména před jeho domem na Panenském předměstí (Frauenvorstadt) – nezhasínalo před půlnocí. Jeho stížnost

⁹⁶ OBENTRAUT, Maxmilian. *Samospráva obce v království Českém*. Praha, 1863, str. 383.

⁹⁷ Státní okresní archiv Jihlava, Archiv města Jihlava, Hospodářská registratura 1850-1890, Petrolejové uliční osvětlení a přeměna a zřízení svítílen 1861-1889, 357.

se ale nevztahuje pouze na osvětlení. Týká se i desátníka Grottsche, který má Panenské předměstí na starosti a který podle Pražáka už několik let není způsobilý k noční službě.

Emanuel Pražák ve své žádosti explicitně popisuje veřejné osvětlení jako preventivní prvek před kriminálním jednáním. Sám Pražák nicméně zjevně brání vlastní zájmy. Můžeme si klást otázku, zda by tolik naléhal na rozšiřování sítě veřejného osvětlení i na Panenské předměstí, kdyby tam sám nebydlel. Důležité jsou také jeho výpočty. Emanuel Pražák byl zjevně jako radní obeznámen se strukturou financování obecních záležitostí z veřejného rozpočtu. Aby k podobným loupežím do budoucna nedocházelo (nebo alespoň ne v noci a ve tmě), dovolil si obecní radě navrhnout, aby prodloužila čas svícení několika luceren na celou noc, podobně jako je tomu na náměstí a v centru města. Navíc, dodává, je v centru menší pravděpodobnost vloupání nebo přepadení. Je tam totiž živo i v noci a také daleko lepší policejní dohled. Svou žádost podpořil hned několika argumenty. Zaprvé není možné šetřit na objektech, které se dotýkají jak osobní, tak majetkové bezpečnosti většího počtu obyvatel. Šetřit na nesprávném místě totiž podle něj znamená plýtvat. Dále by v kontextu rozpočtu města byly tyto výdaje zanedbatelné, což doložil na konkrétních číslech. Připojil také konkrétní výpočty doby svícení a množství oleje k tomu potřebného. Stížnost zakončil prosbou o předání žádosti obecnímu výboru k projednání v souladu s jednacím řádem v případě, že se zastupitelstvo problémem nechce zabývat, nebo není samo schopno jednat.

Na tomto případě je patrné, že veřejné osvětlení bylo skutečně vnímáno jako bezpečnostní prvek. Potvrzuje se tedy domněnka, že samotné zavedení veřejného osvětlení zvyšovalo pocit bezpečí. Ukázalo se, že lucerny doplňovaly práci policejního dozoru a do jisté míry jej mohly i suplovat. Také zmínka o tom, že centrum města je bezpečné, protože je v něm živo, není bez zajímavosti. Znovu se otevírá otázka vztahu centrum-periferie, které se ještě později budeme věnovat.

9.2 Ohrožení zdraví

V kapitole o okolnostech zavádění veřejného osvětlení jsme se věnovali spíše praktickým problémům, které vznikaly při zavádění a používání. Nyní se budeme věnovat otázce nebezpečí provozu osvětlení ve smyslu ohrožení zdraví. Dva hlavní zdroje energie před zavedením elektrického osvětlení, petrolej a především plyn, s sebou přinášely

nebezpečí výbuchu. Růžena Valentová se ve své kronice, kde popisuje život v Mělníku ve druhé polovině 19. století, obavy z výbuchu zachytila takto:

Každý se petroleje bál, neboť byly časté výbuchy lamp a jiné nešťastné příhody. Při dolévání petroleje byla hotová ceremonie. Láhev petroleje stála v uctivé vzdálenosti, aby snad při pouhém pohledu na sirky nevybuchla. A přece se často něco přihodilo.⁹⁸

Pro kolemjdoucí mohly být nebezpečné i samotné lucerny a lampy. Jak už jsme zmiňovali, bylo důležité dbát na jejich dobrý stav, a to nejen co se týče samotného svícení. Určité ohrožení představovaly také emise produkované hořením. Emise otravovaly vzduch a také citelně znečišťovaly lucerny i jejich okolí. V časopise *Světlozor* se dočítáme o zkoušce emisí jednotlivých typů osvětlení, kterou provedl jistý doktor Zoch za účelem porovnání svítivosti a škodlivosti paliv pro člověka:

Vzduch a svítivo. Dr. Zoch konal zajímavé zkoušky s plynem, petrolejem a řepkovým olejem, jak se totiž kází vzduch, v němž to neb ono svítivo hoří, a zkoumáno jmenovitě, oč přibývá kyseliny uhličitě ve vzduchu pokoje za jistý čas při osvětlení plynem, nebo petrolejem, nebo olejem. Nejméně příznivá byla ta zkouška petroleji, nejpříznivějšího výsledku s olejem dosaženo. Při stejné síle světla vyvíjelo se z petroleje více kyseliny uhličitě nežli z plynu svítícího, a z tohoto více nežli z oleje řepkového.⁹⁹

Doktor Zoch při srovnání svítivosti petroleje, plynu a řepkového oleje sice zjistil, že olej na tom není tak dobře co do svítivosti, na druhou stranu však produkuje daleko méně zápachu a zplodin než zbylá dvě paliva. Co se týče soukromého použití v uzavřených místnostech, jsou plyn a petrolej nejméně vhodnými způsoby osvětlení. Článek také dodává, že nejsou tak široce rozšířeny. Naopak pro veřejné osvětlení jsou petrolej a plyn vhodnější díky své značné svítivosti. V otevřených prostorech navíc není zápach a produkce zplodin až takovou překážkou.

V předchozích kapitolách jsem se snažil ukázat, že se moderní státy i obce snažily zlepšovat hygienické podmínky veřejného prostoru. Zastupitelé si proto nechávali

⁹⁸ VALENTOVÁ, Růžena. *Z Valentovy rodinné kroniky*. Mělník, 1938.

⁹⁹ *Světlozor: obrázkový týdeník*, 20. 12. 1867, str. 242.

zpracovávat posudky a analýzy aktuálního stavu lamp – kolik produkovaly zplodin a kouře, kolik spotřebovaly paliva a zda by nebylo výhodnější přejít na jiný typ osvětlení. Například podle posudku pro teplickou městskou radu¹⁰⁰ můžeme soudit, že jeho autoři měli kromě jiného posoudit, zda je pro město výhodnější a lepší zavést osvětlení plynové, nebo zprovoznit další olejové lampy. Členové „osvětlovacího výboru“ (*Beleuchtungs Comité*) v něm zohledňují ceny plynu, ceny oleje, svítivost jednotlivých typů osvětlení a v neposlední řadě právě i způsoby znečištění okolí lamp. Došli k závěru, že pro Teplice by bylo nejvýhodnější investovat do zavedení plynového osvětlení.

Provozování osvětlení tedy představovalo jisté nebezpečí, podstatně větší nebezpečí bylo ale spojováno s jeho absencí. Podívejme se na „povzdech“ opavského novináře,¹⁰¹ který v září roku 1883 zveřejnil v *Troppauer Zeitung* následující zprávu:

„Mehr Licht! Die egyptische Finsterniß, welche in der letzten Hälfte der siebenten Abendstunde herrscht, macht eine entsprechende Aenderung des Brennkaleenders nothwendig. In der letzten Zeit war die Finisterniß in der Stadt zwischen ½7 und 7 Uhr Abends eine so intensive, daß die zahlreich hier anwesenden Fremden ihrer Verwunderung über unsere ‚Straßenbeleuchtung‘ nicht gerade in den schmeichelhaftesten Worten Ausdruck verliehen. – Dasselbe gilt auch von der ‚Beleuchtung‘ des Vorhauses des Postamtes, wohin sich jede der zahlreich dort verkehrenden Personen ihre Laterne wird mitbringen müssen, wenn man mit geraden Gliedern diese holprige Hausflurwieder verlassen will.“¹⁰²

Aktuální stav opavského osvětlení tedy zřejmě nebyl dobrý a dle zmínky o údivu cizinců lze soudit, že byl špatný i ve srovnání s jinými městy. Novinář tím samozřejmě mohl chtít svou kritiku podtrhnout a zesílit. Případ popsany v *Troppauer Zeitung* má každopádně podle autora dva důsledky – zaprvé situace v očích cizinců vrhá na město špatné světlo, za

¹⁰⁰ Státní okresní archiv Teplice, Archiv města Teplice, Zápisy schůzí komise pro plynové osvětlení, inv. č. 17531.

¹⁰¹ *Troppauer Zeitung*, 18. 09. 1883.

¹⁰² Volně přeloženo: „Více světla! Egyptská temnota, která vládne po půl sedmé, vyžaduje odpovídající změnu v kalendáři osvětlení. V poslední době je ve městě mezi půl sedmou a sedmou hodinou večerní taková tma, že četní přítomní cizinci vyjadřují svůj údiv nad naším "pouličním osvětlením" ne zrovna lichotivě. Totéž platí pro "osvětlení" pošty, kde si každý, kdo ulicí prochází a nechce si na této hrbolaté cestě něco zlomit, bude muset svítit vlastní lucernou.“ *Troppauer Zeitung*, 18. 9. 1883.

druhé na hrboлатé cestě před poštou hrozí z důvodu nedostatečného osvětlení nebezpečí úrazu. Obě tyto věci by dle autora vyřešilo prodloužení doby svícení. Cizinci by se nepodivovali nad tím, že je v zemském hlavním městě tak špatný stav osvětlení, kolemjdoucí by zase viděli, že je ulice ve špatném stavu, čímž by snížili riziko ohrožení svého zdraví. Článek proto konkrétně žádá, aby zastupitelstvo upravilo svým usnesením kalendář osvětlení, resp. dobu, po kterou budou lampy v noci hořet. Stížnost v podobném duchu se dochovala také v *Moravské orlici*. Jedná se konkrétně o zprávu pro *olomúcký úřad poštovní*. Autor v ní kritizuje to, že lampa před poštovním úřadem sice je, ale není používána:

*Kdo by poštovní úřad na Olomúckém nádraží s nočními vlaky přijeda, místnosti sám úplně neznaje, hledati chtěl, musel by zamířit v nejčirější tmu; neboť co se vím upamatovat, lampa, jež na tamějším úřadě visí, ještě rozžáta nebyla. Aneb myslí snad poštovní zpráva, že osvětlení, jelikož ani ve dne člověk úřad poštovní nalézt nemůže, jest nepotřebné?*¹⁰³

Tato stížnost je mířena přímo na samotný poštovní úřad, lze se totiž domnívat, že právě v jeho gesci byla zmíněná lampa. Olomoucký poštovní úřad byl pravděpodobně těžko k nalezení i během dne a nepoužívání lampy ve večerních hodinách tuto skutečnost ještě ztížilo. Stížnosti na nedostatečné osvětlení zejména v zimních měsících se v tiskovinách objevují častěji. Již jsme citovali úryvek zprávy, kterou *Národní listy* otiskly dne 18. 12. 1885 a ve které žádají, aby pražské lampy svítily právě zejména v zimních měsících déle než doposud. Uveďme ji nyní v plném znění:

*K osvětlování ulic. Nynější doba, kdy večír dostavuje se již po čtvrté hodině, kdy přes tu chvíli halí se ulic v neprůzračný mrak mlžin, a kdy přes tu chvíli chumelí se sněh, vyžaduje více než kdy jindy důkladného a vytrvalejšího osvětlení ulic; jestiť podle starého obyčeje protahují se hluboko do noci, - zima má své právo a není divu, jsou-li večery tak dlouhé, že nelze přesně stanoviti přechod mezi večerem a nocí. Spůsob, dle něhož zhasíná se, jakmile večer jen poněkud se překlóní, každá druhá „lampa“ plynová a osvětlení takto na polovinu redukuje, v měsících prosinci a lednu není na místě; výloha, již by plné osvětlování za tu dobu pohltilo, nedělala by tak značnou položku v rozpočtu obce pražské. Při té příležitosti podotýkáme, že názor, dle něhož živé třídy a ulice dlužno déle osvětlovati než ulice vzdálené a vedlejší, jest převrácený.*¹⁰⁴

¹⁰³ *Moravská Orlice*, 23. 12. 1865, str. 3.

¹⁰⁴ *Národní listy*, 18. 12. 1885.

Článek si všímá skutečnosti, že v zimě se nejen brzy stmívá, ale je také obtížné rozlišit přechod mezi večerem a nocí, tedy mezi dobou, kdy je potřeba svítit větším množstvím lamp, protože dosud probíhá společenský život, a mezi dobou, kdy už většina lidí spí a některé lampy mohou zhasnout. Ukazuje také, že prodloužení doby svícení by nejspíš nestálo o moc víc. Velice důležitá je ale poznámka v samém závěru odstavce. Je zde vyjádřeno stanovisko, že je důležitější osvětlovat prostory *vzdálené a vedlejší* než frekventované ulice a třídy v centru. V článku se bohužel neobjevují argumenty, které by tuto myšlenku podpořily. Je však možné ji vykládat tak, že místa, kde se hojně pohybují lidé, tedy centrum města, není třeba osvětlovat, protože bezpečí zde zajišťuje samotná přítomnost těchto lidí. Naopak na periferii města je nutné svítit, protože se tam lidé musí pohybovat sami, a navíc po tmě. Hrozí jim tak větší nebezpečí než obyvatelům centra.

Viděli jsme, k čemu mohlo dojít v případě, že osvětlení instalováno bylo, nebylo ale dostatečně využíváno. Nyní se budeme věnovat případům, kdy žádné veřejné osvětlení na místě úplně chybělo. *Lidové noviny* 5. 1. 1916 otiskly článek, který popisuje nehodu drožkáře Pekárka způsobenou nedostatečným osvětlením stavebních prací na brněnská ulici:

Nedostatečné osvětlení příčinou úrazu. Včera večer jel 63letý drožkář Josef Pekárek třídou Františka Josefa mimo místo, kde se opravuje dlažba a kde je vyhloubena jáma půldruha metru hluboká. Povož drožkařův sjel do této prohlubně, převrátil se a Pekárek prudce spadl s kozlíku, prve než bylo mu lze seskočiti. Pádem utrpěl těžké vnitřní zranění. Byl dopraven do zdejší zemské nemocnice. Příčinou neštěstí Pekárkova bylo nedostatečné osvětlení překopaného místa.¹⁰⁵

K nehodě drožkáře Pekárka došlo nejspíš proto, že opravy dlažby nebyly označeny dostatečně dobře, aby si jich bylo možné všimnout za snížené viditelnosti. Tato zpráva navíc ještě nabude na zajímavosti, když si uvědomíme časoprostorové souvislosti. Je zde řeč o třídě Františka Josefa v městské části Zábrdovice v Brně, dnešní ulici Milady Horákové. Na základě dobových fotografií¹⁰⁶ a polohy této ulice se lze domnívat, že byla vždy poměrně frekventovaná. Přestože tedy bylo Brno na tehdejší poměry velmi dobře osvětleno, mělo zjevné rezervy.

¹⁰⁵ *Lidové noviny*, 5. 1. 1916.

¹⁰⁶ Dostupné On-line na: https://encyklopedie.brna.cz/home-mmb/?acc=profil_ulice&load=5689 [6. 6. 2021].

9.3 Shrnutí

Světlo mělo důležitou roli při zvyšování bezpečí v obcích, nejen prakticky, ale i symbolicky. Ačkoli byla světelná infrastruktura zdrojem potenciálního nebezpečí, pozitiva, které přinášela, tato rizika převyšovala. Palivo, kterým byly lampy naplněny, mohlo vybuchnout nebo hořet. Na druhou stranu osvětlení nebezpečných částí města předcházelo potenciálním zraněním, lidé mohli rozvíjet společenský život i do večerních hodin. Přítomnost luceren a lamp navíc odrazovala zločince páchat kriminální činnost a vyvolávala pocit bezpečí.

10 Světlo a pokrok

Při zkoumání, jak spolu souvisí světlo a pokrok, se samozřejmě v první řadě nabízí interpretovat textové pasáže, ve kterých autoři explicitně hovoří o technickém pokroku či se k němu nějakým způsobem vztahují. Druhý pohled na fenomén pokroku ale může být i ve spojitosti s civilizací a civilizovaností. Světlo totiž může být pojímáno nejen jako symbol pokroku technického, ale i společenského.

10.1 Technický pokrok

Nejčastěji se setkáváme s případy, kdy se lidé cítí být součástí doby, která se pokrokem vyznačuje. Článek o historii osvětlení z časopisu *Vesmír*, kterému jsem se věnoval také v kapitole o vývoji osvětlení, cituje dopis Antoina de Sartine adresovaný francouzskému králi Ludvíku XV. v reakci na první použití olejové lampy k osvětlení ulic: „*Světlo lampy této opravňuje nás míti za to, že nikdy nevynalezne se nic lepšího*“.¹⁰⁷ Zajímavější je pro nás ale reakce autora tohoto článku, který odsoudí „*krátkozrakost tohoto muže*“¹⁰⁸ (myšleno de Sartina) a po vyjmenování všech různých vynálezů a inovací osvětlovacích zařízení se řečnický táže, *kam dospějeme za sto let*. Z této reakce lze vyčíst, že se autor článku z časopisu *Vesmír* cítí být teprve na začátku epochy, která slibuje velký

¹⁰⁷ *Vesmír: časopis pro šíření vědy přírodní, země- a národopisné*, 15. 9. 1898.

¹⁰⁸ Tamtéž.

technický pokrok. Naopak Antoine de Sartine vyjadřuje pro osvícence typický pocit dovršení technického pokroku a nepředpokládá, že by se technologie osvětlení ještě mohla někam podstatně posunout. Vnímání potenciálu technického pokroku přitom reflektujeme právě proto, že není úplně samozřejmé – jak je vidno z výše citovaného dopisu.

František Bauer si na konci 19. století ve své monografii *Brno* všímá toho, jaký krok vpřed udělala technologie veřejného osvětlení v uplynulém století:

„Všimněme si třeba jen osvětlování ulic! Jaký pokrok stal se již v tomto oboru za našeho století! Není tomu poměrně tak dávno, co svítilny (lampy) na ulicích byly zavedeny (ve Vídni např. r. 1687) a jak úžasný pokrok nastal od oné doby. Nemluvíme o oněch šťastných městech, která nyní již pomocí elektrického osvětlení ulic proměňují si temno noční v světlo takřka denní!“¹⁰⁹

Autor neskřývá své nadšení z moderního elektrického osvětlení, které si svým svitem pomalu podmaňuje města v českých zemích. Dá se říct, že právě elektrické světlo bylo nejsilnějším symbolem pokroku a lidé si toho byli vědomi. Ovšem podobně jako tomu bylo v případě olejové lampy v citátu výše, i elektrické světlo vzbuzovalo dojem dosažení vrcholu technického vývoje. V časopisu *Světlozor* z roku 1889 je otištěn článek Františka Faktora *O pokrocích v osvětlování z nejstarších časův až do doby nynější*:

Kdežto obloukové světlo slouží k osvětlování rozsáhlých volných prostor, upotřebuje se světla žárového v místnostech uzavřených, pro které jest zdrojem světla pokaždé vyhovujícího. Elektrickým světlem dosaženo v osvětlování nejvyššího stupně dokonalosti pro osvětlování nejen soukromé, ale i veřejné.¹¹⁰

Zavedení takového pokrokového aparátu nebylo otázkou pouze funkčnosti. Obce nezaváděly veřejné osvětlení pouze proto, že je potřebovaly, ale také pro zvýšení prestiže. Právě prestiž a vyrovnání se velkým městům, která byla považována za pokroková, bývalo často argumentem, kterým autoři novinových článků apelovali na radní. Nebývalo také výjimkou, že se při zhodnocování situace pisatelé ohlíželi za hranice. Dá se říct, že západ Evropy běžně sloužil jako vzor, představoval ideál, ke kterému by měly české země směřovat. Časopisy, které se věnovaly vědě, technice, nebo i zajímavostem ze světa a obecně

¹⁰⁹ BAUER, František. *Brno*. Telč, 1892, str. 39.

¹¹⁰ *Světlozor: obrázkový týdeník*, 9. 8. 1889.

osvětě, často apelovaly, aby se podobné věci jako v zahraničí zkoušely zavádět i v českém průmyslu. Takto se například *Pražské hospodářské noviny* v roce 1878 věnovaly otázce použití elektrického osvětlení při práci na poli:

Osvětlení elektrické na polích. V Anglii užívají mnozí velkostatkáři osvětlení elektrického na rozsáhlých statcích svých k tomu účelu, by dělnictvo v čas naléhavé práce ve žních i v noci pohodlně sklízeti a vůbec na poli pracovati mohlo. Bylo by žádoucí, aby i u nás s osvětlováním tímto zkoušky se podnikly.¹¹¹

Je nutné podotknout, že v 80. letech 19. století u nás ještě zdaleka nebylo běžné, aby se elektrické osvětlení používalo ve městech, natož pak na polích. O potenciálu elektrického osvětlení a elektřiny obecně se toho jak v lokálních, tak celozemských novinách psalo hodně. Výmluvný je také citát z naučného časopisu *Sekretář*, který se obecně věnuje použití elektřiny:

Avšak osvětlování v rozměrech ohromných pomocy elektřiny jest pouze stránkou její slabší; elektřina nejen že při práci takřka posluhuje, ona ji též sama koná!¹¹²

Elektřina je zde vnímána jako energie budoucnosti s obrovským potenciálem, nejen jako zdroj osvětlení, ale také jako něco, co může lidem usnadňovat práci. Navíc je zcela zdravotně nezávadná a lidé si toho byli dobře vědomi, jak ukazuje citát z *Lidových novin* z roku 1896:

Že elektrické osvětlení jest všeobecně uznané za úplně neškodné zdraví lidskému a při tom velmi krásné a laciné, jest dostatečně známo; nebudeme se také o tom děle šířiti a voláme podniku tomu a s námi zajisté všichni, kdož pokrok našeho města na zřeteli mají, ze srdce na zdar!¹¹³

Oceňována byla jak její funkčnost, tak estetika. To se rozhodně netýká pouze elektrického světla. Nezřídka se v novinách objevují zprávy, ve kterých je až básnický vyličen, jak již první plynové lampy vytáhly do ulic nadšené občany, kteří byli uchvázeni

¹¹¹ *Pražské hospodářské noviny: časopis věnovaný veškerým odvětvím a potřebám hospodářským*, 30. 9. 1878.

¹¹² *Sekretář: poučný a zábavný časopis věnovaný zájmům národohospodářským, živnostenským, obecním a právním : časopis národohospodářský věnovaný zvláště zájmům rolnictva a živnostnictva*, 15. 12. 1882.

¹¹³ *Lidové noviny*, 22. 1. 1896, str. 5.

touto podívanou a nadšeně tleskali. Obdivovali dobový pokrok a krásu umělého světla, které se mělo kvalitou mnohdy vyrovnat i světlu slunečnímu. Elektrické světlo zase lidé cenili proto, že neškodí lidskému zdraví, oproti plynu a oleji totiž neprodukuje zplodiny ani zápach, a navíc nehoří. Jeho využití se tak postupně rozšiřuje i do míst, kde před zavedením elektrického světla bylo nutné velmi pečlivě dbát na bezpečnost a prevenci požáru.

10.2 Společenský pokrok

Druhou stránkou je vnitřní propojení pokroku s civilizací, kdy se jako civilizované společnosti chápou pouze ty, které mají k dispozici pokrokovou techniku. Jako důkaz bychom se zde rádi podívali na lednové číslo časopisu *Živa* z roku 1854:

„Však i bez ohledu na původ světlo samo, vůbec sluneční, co povšechný živel považováno, důmyslem člověka mnohonásobné neocenitelné užití podává. Nechtějíc mluvit o světle denním, oživujícím celé tvorstvo, daru to slunce božího, které nám svítí k pracím našim a vodí nás po cestách našich zaměstnání; o světle lunním, které vyměřuje časy roku; o světlech hvězdných, nebeských, které nám otvírají zrak do nekonečnosti všehomíra, obrátme se k považování spůsobů, jakých užil člověk, aby k vykonávání svých vědeckých a společenských oučelů vlastnosti světla vynakládal. Nejsprostější užití světla jest osvětlení noci. Divocí národové toho arci nepotřebují, aniž toho potřeba tak snažná v pásmech tropických, nutná však v pásmech středních za času zimního, když délka noci daleko přesahuje délku denní, zvláště u vyšším postupu vzdělanosti národní, kdežto práce umělecké, vědecké obchodní a průmyslové, ani i zábavy vyšších stavů nemalou část nočních dob zajímají. Z jakých rozličných pramenů to světlo pochází, dosti známo, podotknu tu jen světla plynového, jehožto užitím k osvětlení měst, privátních domů a místností fabričních nemálo přispěno k urychlení pokroků ve všech odvětvích průmyslu, k oblažení a k upohodlení života společenského.“¹¹⁴

Lze předpokládat, že tento odstavec odráží dobové představy měšťanské vrstvy obyvatelstva. Od skoro až básnického úvodu autor přechází k poměrně jasné představě o tom, že umělé světlo je jakousi výsadou lidí vzdělaných a pokrokových, jejichž zájmy zasahují i do nočního času. Naproti tomu „divoši“ osvětlení noci nepotřebují zjevně proto, že se věnují svým hlavním aktivitám – zejména práci – přes den. Článek také nezapomene připomenout souvislosti mezi pokrokem a geografickou polohou. Dále je v něm vyzdvížena

¹¹⁴ *Živa*, leden 1854.

vzdělanost národní, jejíž rozvoj taktéž souvisí s civilizovaností. *Divocí národové* nemohou postupovat ve vývoji.

Umělé osvětlení (ať už plynové, nebo jiné) značně urychlilo pokrok v průmyslu i ve společenském životě. V úvodu v kapitole o modernizaci a pokroku jsme s odkazem na Milana Hlavačku¹¹⁵ mluvili o proměně tradiční, agrární společnosti na společnost industriální, moderní. Podle autora článku v *Pražských hospodářských novinách* došlo k urychlení této přeměny i za pomoci umělého světla. Text zachycuje, jakým způsobem se petrolej podepsal na životech dělníků a rolníků a jaký měl vliv na jejich vzdělání:

Sotva která věc přicházející k nám z jiného dílu světa, tak se stala všeobecným majetkem v poměrně krátkém čase, jako petrolej. Ku konci r. 1859 poprvé u větším množství petrolej se dobýval, roku 1860 přišel na světový trh a nyní jest i v nejchudší chýši odlehlé vesnice. Kdo nemůže míti osvětlení plynového, svítí petrolejem, i chudý si může osvětliti svůj příbytek za dlouhých zimních večerů, poněvadž jest toto svítivo lacinější než jiné. Tím stal se petrolej pravým dobrodiním vzdělaných národů. Plápolající louč, která dříve osvětlovala příbytek rolníkův, nehodila se pro večerní čtení a psaní. Od té doby, kdy petrolej osvětluje příbytek rolníkův, sahá i rolník i řemeslník za večerů zimních, když není prací unaven, ku knize, aby sobě i svým vzdělání i zábavu zjednal. Vliv petroleje na vzdělání jest patrný.¹¹⁶

Jiným dílem světa jsou v tomto případě myšleny Spojené státy americké. Ve druhé polovině 19. století tam byla totiž objevena rozsáhlá naleziště petroleje. Z citátu opět cítíme spojitost mezi světlem, pokrokem a civilizací. V tomto případě se konkrétně jedná o vzdělání, kterého je možné dosáhnout díky tomu, že si dělníci a řemeslníci po práci mohou rozsvítit a přečíst si knihu. Předpokládá se tedy, že si civilizovaný člověk po celodenní práci na poli nebo v řemeslné dílně, když má ještě dostatek energie, otevře knihu a bude se dále vzdělávat. Četba zde ovšem není pojímána pouze jako edukativní prostředek, ale také způsob zábavy. V dobách předchozích bylo výrazně obtížnější bavit se po setmění četbou. Denní svit bylo potřeba zužitkovat k práci a světlo z loučí nebo z drahých svíček není na četbu úplně ideální. Svědectví o těchto podmínkách se nám dochovalo také v *Šumavanu* z roku

¹¹⁵ HLAVAČKA, Milan. *Modernizace*. In: ČECHUROVÁ, Jana. *Základní problémy studia moderních a soudobých dějin*. Praha, 2014.

¹¹⁶ *Pražské hospodářské noviny: časopis věnovaný veškerým odvětvím a potřebám hospodářským*, 15. 1. 1885.

1902. Autor článku zde připomněl, že časy, kdy lidé konali venkovské práce ve světle svíček, již pominuly:

Neuplynuly ještě dlouhé doby, kdy smolnička, vyschlé loučky, olej, máslo hlavním byly zdrojem osvětlení. Ještě my, kteří nepočítáme se mezi staré pamětníky, zažili jsme oněch sladkých a útulných večerů zimních, kdy rodina shromážděna u krbu, kdež plápolal vesele oheň, poslouchávala s utajeným skoro dechem vypravování nebo čtení některého rozumějšího svého člena. A což ty veselé přástky, dračky peří a podobné venkovské zimní práce! Vše konalo se pilně s idylickým rozmarem při mihotavém plápolu loučky nebo při matném světle kahance. Však patriarchální ty časy již minuly. ... Veliký pokrok průmyslu a čilý pohyb výměny výrobků měl za následek zdokonalení prostředků potřebných ku hmotné i duševní tvorbě člověka. A těmito jest také světlo. V posledních letech skutečně také ve způsobech osvětlování učiněn jeden z největších pokroků v oboru techniky...¹¹⁷

Světlo je počítáno mezi prostředky, které jsou potřeba ku hmotné i duševní tvorbě člověka. Lze říci, že autor zde světlo znovu vnímá jako to, co člověk potřebuje pro svůj rozvoj – ať už technický, nebo psychologický. Jinými slovy tam, kde umělé osvětlení absentuje, nemůže docházet k posunu směrem k civilizovanosti.

10.3 Shrnutí

V kapitole o souvislosti světla a pokroku jsme se snažili ukázat, že nelze vnímat pouze technickou stránku této problematiky. Světlo totiž lidé považovali také za symbol civilizovanosti, vzdělanosti, sloužilo jako měřítko posuzování společenské úrovně. Západ v tomto ohledu představoval vzor, ke kterému by i české země a česká města měly směřovat. Lidé si byli vědomi toho, že žijí v době velkých technických vynálezů a inovací. Prostřednictvím podpory zavádění veřejného osvětlení tak dávali najevo, že český národ patří mezi ty pokrokové a rozvinuté, protože se může věnovat společenskému životu a vzdělávání i ve večerních hodinách.

¹¹⁷ Šumavan: týdeník pro zábavu a poučení, 1. 2. 1902.

11 Závěr

V předložené diplomové práci jsme se snažili ukázat možný historicko-antropologický pohled na fenomén veřejného osvětlení, jeho zavádění a jeho chápání. Za pomoci různých druhů pramenů jsme se pokusili odpovědět na stanovené výzkumné otázky. Je tedy na místě vrátit se k výzkumným otázkám a pokusit se formulovat jasné odpovědi.

Ze všeho nejdříve se pokusíme odpovědět na otázku týkající se toho, kdo se o zavedení veřejného osvětlení zasazoval. Poměrně překvapivá je v tomto ohledu role státu, či spíše její absence. Nebyl to totiž stát, kdo by shora obcím vnucoval modernizaci infrastruktury. Snažili jsme se naopak ukázat, že tento proces probíhal zdola. Komunální sféra byla daleko více v kontaktu s občany a jejich každodenními problémy a odrážela tak oproti státu více místní výkyvy politiky i nálad občanstva. Situace se samozřejmě v každé obci lišila, ale dá se říci, že modernizační impulzy prosazovaly především dvě skupiny. Zaprvé to byli bohatí podnikatelé, kteří se ve vlastním zájmu zasazovali o modernizaci obcí, ve kterých působili. Lepší infrastruktura jim totiž usnadňovala podnikání, rozvinuté obce navíc přitahovaly další podnikatele a investory. Zadruhé pak vrstva intelektuálů, proudící z „inovačních center“ na periferii za pracovními příležitostmi nebo za naplněním osobních ambicí. Podnikatelé i intelektuálové se významně podíleli na přeměně komunálních elit. Tradiční konzervativní honorační elity, jejichž zástupci byli nejčastěji v obecním výboru, byly pomalu vytlačovány lidmi, kteří se o své místo museli zasloužit, byli hodnoceni na základě výkonu, nikoli jména či majetku. Rozdíl spatřujeme také v přístupu Němců a Čechů. Zatímco německá strana preferovala zaměření investic na uspokojení a rozvoj potřeb vlastní elity, česká strana se orientovala na investice podporující sociální vzestup nemajetných a nižších středních vrstev, jež přicházely do měst z etnicky českého venkova.¹¹⁸ Na příkladu Brna jsme viděli pnutí mezi německým centrálním Brnem a českými předměstími. Z české strany sice panoval obdiv k vymoženostem velkoměsta, ale zároveň i opovržení nad dluhovou politikou. Konzervativní maloměstští předáci měli strach, aby zadlužování nevedlo až k bankrotu.

V každém případě modernizační impulzy přicházely zevnitř, protože je iniciovali představitelé měst a nepřicházel s nimi stát. Ať už to byli příslušníci moderní výkonné

¹¹⁸ MAIER, Karel. *Hospodaření a rozvoj českých měst 1850-1938*. Praha, 2005.

správy, tedy úředníci a odborníci, nebo podnikatelé. Členové obecních samospráv z řad tradiční honorační elity zastávali spíše opatrnický postoj.

Technický pokrok otevíral nové příležitosti pro podnikání a některé obce díky tomu nabyly na důležitosti. Jednalo se například o obce lokalizované blízko zdroje strategické suroviny, třeba uhlí, nebo o obce, které ležely na logisticky výhodném místě.¹¹⁹ Podnikatelé, kteří do těchto měst zamířili s vidinou zisku a rozvoje podnikání, se zasloužili o to, aby se jejich obce rychleji přizpůsobovaly narůstajícímu počtu obyvatel a spolu s tím také narůstajícímu významu. Ekonomická síla byla velmi často vstupenkou do místního politického života i kvůli tehdejší formě volebního práva.

Intelektuálové a vzdělanci se zasazovali o modernizaci obecní infrastruktury z odlišných důvodů. Neměli na tom primárně ekonomický zájem, šlo jim spíše o sociální aspekty fungování obce, do jisté míry o obecné blaho. Spolu s proměnou charakteru komunálních elit se totiž měnil i přístup ke správě obcí. Zástupci honorační elity, kteří k modernizaci přistupovali tradičně velmi konzervativně, nechtěli připustit významný nárůst zadlužení za účelem zvyšování životní úrovně. Oproti tomu nová, výkonná správa neměla se zadlužováním obcí takový problém. Nebála se investovat nemalé částky do potřebné infrastruktury, i když nebylo zaručeno, že se peníze do obecní pokladny vrátí. Mezi takovou infrastrukturu řadíme například vodovod nebo kanalizaci.

Je ostatně dobré se u vodovodu a kanalizace zastavit a porovnat jejich role s rolí veřejného osvětlení. O správu kanalizace a vodovodu nebyl ze soukromého sektoru velký zájem, protože na rozdíl od plynáren nebo elektráren neprodukovaly velké zisky. Obce proto musely samy financovat jejich zavádění ve jménu vylepšování životní úrovně obyvatel.

V sekundární literatuře se dočítáme, že kvalitní pitná voda je na rozdíl od osvětlení ulic a náměstí bezpodmínečně nutnou záležitostí.¹²⁰ Toto tvrzení není potřeba nijak zvlášť rozvádět, málokdo by asi tvrdil, že veřejné osvětlení je pro život ve městě stejně důležité jako pitná voda. Když se ale zamyslíme nad argumenty uváděné pro zajištění kvalitní pitné vody, zjistíme, že v nich jde především o bezpečnost obyvatel. Absence kanalizace ve městech často způsobovala znečišťování, resp. kontaminaci zdrojů pitné vody. Špinavá voda představovala do značné míry také samostatné bezpečnostní riziko. Jak jsme se ale snažili v této práci ukázat, také při zavádění veřejného osvětlení byly používány argumenty, ve

¹¹⁹ Zde máme na mysli například obce na cestě mezi Prahou a Brnem, Vídní apod.

¹²⁰ KLADIWA, Pavel; POKLUDOVÁ, Andrea; KAFKOVÁ, Renata. *Lesk a bída obecních samospráv Moravy a Slezka 1850-1914*. Díl II/2 Finance a infrastruktura. Ostrava, 2009, str. 20.

kterých bylo osvětlení spojováno se zvýšením bezpečnosti. Nesnažíme se přitom stavět veřejné osvětlení na stejnou rovinu jako vodovod nebo kanalizaci. Chceme pouze upozornit na to, že všechny tyto tři infrastrukturní výdobytky jsou součástí podobné argumentace, tedy zvyšování bezpečí a životní úrovně ve městech. Jedná se o součást stejných modernizačních impulzů.

Další výzkumná otázka se týkala argumentů pro a proti zavedení veřejného osvětlení. Výhody ze zavedení osvětlení obecně převyšovaly nevýhody spojené s jeho instalací a provozem. O lucerny a lampy bylo potřeba se starat, jejich samotné zavedení bylo často spojeno s rozkopáním ulic a čím více se v obci svítilo, tím více byly zatíženy obecní finance. Na druhou stranu přinášelo světlo bezpečí, a to jak prakticky, tedy že lidé ve tmě viděli a mohli tak předejít zranění, tak pocitově, neboť veřejné osvětlení poskytovalo pocit bezpečí před kriminálním jednáním, ostatně osvětlené prostory byly skutečně méně často terčem zlodějů.

Vidíme souvislost také s tím, kdo zavedení osvětlení inicioval. Vrstva intelektuálů a vzdělanců naplňovala svou veřejnou činností ideály modernity, zvyšování životní úrovně ve městech, zlepšování hygienické situace. Podnikatelé vedle zlepšování životní úrovně obvykle sledovali především své vlastní zájmy, například ulehčování dělníkům docházení do práce a z práce i v hodinách, kdy je na ulicích tma. Tímto způsobem se také dostáváme k otázce obecného blaha, které jsme se pokusili uchopit v kapitole o modernizaci a pokroku a o které mohlo zastupitelstvo usilovat. Pokud představuje veřejné osvětlení součást ideálu obecného blaha, od jaké doby tomu tak je? Odpovědí je znovu idea modernity, idea pokroku. Při přeměně honorační obecní správy na výkonnou se měnily cíle, kterých chtěli lidé ve vedení města dosáhnout. To se projevovalo například také ve volebních programech, kdy kandidáti oslovovali své voliče slibem, že budou usilovat o rozvoj městské infrastruktury, že dále rozšíří veřejné osvětlení i na periferii, opraví dlažbu, dostaví kanalizaci apod., jak se můžeme dočíst například v *Plzeňských listech* z roku 1878:

Následkem toho bude nové obecní zastupitelstvo moci pečovati, aby pokračovalo se v potřebné ještě kanalisaci a dlažbě města, aby rourová síť vodovodu se zvětšila a osvětlení na nejzazší části městské se rozšířila, a i jiné úkoly řádné obecní správy budou nyní moci dosáhnouti svého vyplnění bez dalších obětí poplatníkův, když docílí se toho, k čemu již nynější většina v obecním

*zastupitelstvu pracovala, aby stát, co se týká středního školství v našem městě, zachoval se k národnosti české stejně spravedlivě jako k německé.*¹²¹

Podle toho, co zastupitelstvo v průběhu svého volebního období dokázalo, se také posuzoval výkon jednotlivých volených zástupců, což souvisí právě s přechodem na nový druh obecní správy. Pokud si členové obecních samospráv chtěli zachovat svá vůdčí postavení, museli reflektovat potřeby širšího okruhu občanů, ne sledovat pouze vlastní zájmy, nebo zájmy malé skupiny z řad městské honorace.

Poměrně značná část výzkumných otázek byla také věnována technické stránce, tomu, zda souvisela technická náročnost osvětlení s jeho rozšířeností, který typ osvětlení byl výhodnější a který dostupnější, na čem rozhodnutí o zavedení konkrétního typu mohlo záviset a zda si jednotlivé typy osvětlení konkurovaly. Na několika příkladech jsme ukázali, že před zavedením veřejného osvětlení se městská zastupitelstva často informovala u vzdělaných a zkušených odborníků, případně u jiných měst. Odborníci pak posuzovali, který typ je v konkrétních podmínkách nejvýhodnější zavést. Samotné rozhodnutí pak záviselo nejen na finančních možnostech obcí, ale také na geografických podmínkách. Ve složitějších terénech totiž rostla cena instalace potřebné zemní infrastruktury a obce se tak mohly rozhodnout spíše pro snazší a levnější variantu. (Petr)olejové lucerny a lampy byly obecně tím nejlevnějším a nejjednodušším řešením. Nevyžadovaly položení potrubí ani rozvod kabelů, ani plynárnu nebo elektrárnu v blízkém okolí. Jejich světlo však bylo oproti plynu a elektřině slabší. Vyžadovaly také, aby se o ně někdo často staral, čistil je od usazenin produkovaných hořením a doplňoval palivo. Navzdory tomu byl olej po velkou část druhé poloviny 19. století nejrozšířenějším a nejdostupnějším zdrojem veřejného osvětlení.

Můžeme tedy tvrdit, že technická náročnost zavedení infrastruktury ovlivňovala rozšířenost daného typu osvětlení. Tak, jak se osvětlení plynem a elektřinou zdokonalovala, se situace komplikovala a nebylo již úplně snadné rozhodnout, který typ je výhodnější. Začaly si tak spolu s olejem navzájem konkurovat. Plynárny i elektrárny totiž navíc mimo zásobování světelné infrastruktury byly schopny generovat do obecní kasy zisk. Přestože ve většině případů je přechod na plynové osvětlení spojen se soukromými podniky zajišťujícími výstavbu a provoz plynáren, po čase se obce většinou odhodlaly plynárny odkoupit a provozovat je samy.

¹²¹ *Plzeňské listy*, 17. 11. 1878.

Předmětem tázání bylo také to, zda zavedení veřejného osvětlení sloužilo spíše veřejným, či soukromým zájmům. Naši odpovědi je, že ve většině případů bylo veřejné osvětlení komunikováno jako veřejný zájem ve jménu modernizace a zlepšování podmínek pro život. Na příkladu jihlavského radního jsme ale ukázali, že sledovány byly také soukromé zájmy. Radní si totiž často osvětlovali především vlastní domy, čímž uspokojovali svůj soukromý zájem na útraty obce. Je na místě ale zároveň zvážit, do jaké míry zaváděli veřejné osvětlení pouze sami sobě a do jaké míry se snažili osvětlovat samotnou obec. Pocit bezpečí přinášelo světlo zpravidla nejprve centrům měst. Troufáme si ale tvrdit, že z hlediska veřejné služby bylo potřeba veřejné osvětlení zavádět primárně spíše mimo centrum. Podobně na tuto problematiku nahlíželi také autoři některých citovaných článků. Stav ulic a silnic byl nepochybně daleko lepší v centru města než na periferii (ačkoli i přes to se setkáváme s jeho kritikou). Dále náměstí bývala jedněmi z nejfrekventovanějších míst v obci. Na náměstích obvykle stávaly radnice a probíhal na nich společenský život obce. O samotnou bezpečnost se tedy starala již sama přítomnost množství lidí a policejních hlídek. Přítomnost lidí na veřejných prostranstvích i po setmění ovšem šla ruku v ruce právě s osvětlením – jsou to spojené aspekty. Osvětlení centrálních prostranství pak mohlo být spíše otázkou pohodlí než nutnosti. Naproti tomu na předměstí, kde se za tmy tolik lidí nepohybovalo, hrozilo nebezpečí loupeží a přepadení daleko více. Předměstí se v důsledku urbanizace také poměrně rapidně rozvíjela. Rostla tedy i nutnost zajišťovat bezpečí jejich obyvatel. Roli v rozhodování nicméně nepochybně hrálo to, že zastupitelstva se až na výjimky skládala z prominentních občanů, kteří bydleli v centru. Hájili tak zájmy sociální skupiny, kterou reprezentovali. Ukázalo se tedy, že za veřejným zájmem byl skryt i ten soukromý, protože si radní osvětlovali vlastní domy a prostranství, kde se ve městě sami nejčastěji pohybovali.

Rozšiřování veřejného osvětlení z centra na periferii se nevztahovalo striktně pouze k městském prostředí. To, jakým způsobem se osvětlení zavádělo nejprve v centru města a až posléze s delším časovým odstupem na předměstí, se ve větším zrcadlí také na zemské úrovni. Regionálně významná centra na této úrovni působila jako ona hustě obydlená a frekventovaná náměstí, která, přestože na bezpečnost dohlížela policie a noční život zde byl poměrně běžným jevem, požívala výhod veřejného osvětlení mnohem dříve než menší obce. Až později se z větších, bohatších měst trend osvětlování veřejných prostranství dostával do obcí menších. Ty se také často u větších měst přímo inspirovaly a využívaly jimi nabyté zkušenosti, vzory smluv apod.

Veřejné osvětlení interpretujeme jako bezpečnostní prvek, který nahrazuje přítomnost lidí. Poskytuje kontrolu nad ulicemi, dopomáhá k transparentnosti lidského jednání na veřejných prostranstvích i v nočních hodinách. Zajišťuje, aby se nic neodehrávalo nepozorovaně a ve skrytu. Podíváme-li se znovu na tvrzení Sophie Reculin o ztrátě anonymity,¹²² které jsme uváděli v kapitole o bezpečí, vidíme, že je to cena, kterou bylo potřeba zaplatit výměnou za bezpečnost. Protože ale lidé chtěli, aby byly jejich obce osvětleny, můžeme se domnívat, že pro ně byla ztráta anonymity ve prospěch větší transparentnosti a pocitu modernity stále výhodným obchodem.

Další výzkumná otázka zněla, zda veřejné osvětlení hrálo nějakou roli v sociální politice, a pokud ano, jakou. Ukázalo se, že světlo bylo součástí postupného zvyšování životní úrovně v obcích, které bylo spojené s prosazováním se modernity. Dalo by se tedy říct, že osvětlení bylo součástí sociální politiky nových komunálních elit, kterým šlo o zvyšování obecního blaha, což je spojeno s modernitou.

Problematiku veřejného osvětlení jsme se v této práci pokoušeli postihnout na několika různých rovinách. Ukázalo se, že zavedení i provoz jakéhokoli typu osvětlení s sebou neslo určitá rizika, ovšem výhody, které přinášelo, tato rizika převyšovaly. Nemluvíme zde pouze o praktických výhodách, ale i o symbolických. Symbolická rovina světla není pouze marginální, ba naopak. Veřejné osvětlení do města přinášelo pocit bezpečí, pocit prestiže ve srovnání s okolními neosvětlenými obcemi a v neposlední řadě také pocit modernity, tedy toho, že obyvatelé obce žijí v pokrokové době a pokrokové zemi.

Podářilo se nám odpovědět na většinu výzkumných otázek, které jsme si vytkli. Kdybychom se širěji zamysleli nad osvětlením, dalo by se říci, že v tehdejší diskursu funguje jako znak, jako symbol světla rozumu, který vede nositele modernizačních impulzů na jejich cestě za *světlejšími* zítřky. Bylo by určitě zajímavé navštívit větší množství archivů a pokusit se popsat z historicko-antropologického hlediska situace ve více konkrétních obcích. V Jihlavském archivu se nám také podařilo objevit případ Emanuela Pražáka s mikro-historickým potenciálem.

Téma veřejného osvětlení a obecně modernizace obecní infrastruktury není ještě zdaleka vyčerpáno. Stálo by určitě za zvážení podívat se na modernizaci zdola komplexně,

¹²² RECOLIN, Sophie. *Les lumières de la ville (XIXe – XXe siècle)*. Histoire urbaine 2017/3 n° 50, str. 11.

tedy nezaměřovat se pouze na osvětlení, ale rozšířit záběr i o další součásti městské infrastruktury, jakými jsou kanalizace, vodovod a další. Jak jsme již naznačili, právě jejich porovnáním by se mohly zviditelnit další aspekty modernizace, jako například aspekty sociální, emancipační apod.

12 Archivní prameny

Státní okresní archiv Jihlava, Archiv města Jihlava, Hospodářská registratura 1850-1890

Státní okresní archiv Jihlava, Archiv města Jihlava, Hospodářská registratura 1891-1923

Státní okresní archiv Teplice, Archiv města Teplice, Licht, Osvětlení plynové a elektrické

Státní okresní archiv Teplice, Archiv města Teplice, Zápisy se schůzí komise pro plynové osvětlení

13 Noviny a časopisy

Lidové noviny

Moravská Orlice

Národní listy

Opavský týdeník

Plzeňské listy

Sekretář: poučný a zábavný časopis věnovaný zájmům národohospodářským, živnostenským, obecním a právním : časopis národohospodářský věnovaný zvláště zájmům rolnictva a živnostnictva.

Světozor: obrázkový týdeník

Šumavan: týdeník pro zábavu a poučení

Tábor

Töplitz-Schönauer Anzeiger

Troppauer Zeitung

Vesmír: časopis pro šíření vědy přírodní, země- a národopisné

Živa

14 Použitá literatura

- BAŠTECKÁ, Lydia; EBELOVÁ, Ivana a kol. *Náchod*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 2004.
- BAUER, František. *Brno*. Telč, Emil Šolc, 1892.
- BLÁHA, Radek a kol. *Hradec Králové*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 2017.
- BLÁHOVÁ, Marie a kol. *Velké dějiny zemí Koruny české. 11.a 1792-1860*. Litomyšl, Paseka, 2013.
- BLÁHOVÁ, Marie a kol. *Velké dějiny zemí Koruny české. 11.b 1792-1860*. Litomyšl, Paseka, 2013.
- BLOCH, Marc. *Obrana historie*. Praha, Argo, 2011.
- BOROVÍČKA, Michael a kol. *Velké dějiny zemí Koruny české. 12.a 1860-1890*. Litomyšl, Paseka, 2012.
- BOROVSKÝ, Karel Havlíček. *Karla Havlíčka Borovského Politické spisy. Díl 1, - Pražské noviny 1846-1848*. Praha, Jan Laichter, 1900.
- BRUCKMÜLLER, Ernst; STEKL, Hannes (ed.). *Durch Arbeit, Besitz, Wissen und Gerechtigkeit*. Böhlau Verlag Wien, 1990.
- ČECHUROVÁ, Jana. *Základní problémy studia moderních a soudobých dějin*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 2014.
- ELVERT, Christian d'. *Schriften der historisch-statistischen Section der k.k. mähr. schles. Gesellschaft des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde, Bd. 15, Tl. 1: Zur Cultur-Geschichte Mährens und Oesterr.-Schlesiens*. Brünn, K.k. mähr.-schles. Ges. zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde, 1866.
- FAIRCLOUGH, Norman. *Analysing discourse: Textual analysis for social research*. Londýn, Routledge, 2003.
- FASORA, Lukáš; HANUŠ, Jiří; MALÍŘ, Jiří, (eds.). *Občanské elity a obecní samospráva 1848-1948*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury, 2006.
- FEJTOVÁ, Olga; LEDVINKA, Václav; PEŠEK, Jiří. *Osm set let pražské samosprávy*. Praha, Scriptorium, 2002.
- GIDDENS, Anthony. *Sociologie*. Praha, Argo, 2013.
- HAVLÍČEK, Aleš. *Pokrok jako více než změna*. In: Dějiny – teorie – kritika, 2/2009.
- HEJDÁNEK, Ladislav. „*Pokrok*“ jako téma a tzv. „*Víra v pokrok*“. In: Dějiny – teorie – kritika, 2/2009.

- HLAVAČKA, Milan. *Zlatý věk české samosprávy. Samospráva a její vliv na hospodářský, sociální a intelektuální rozvoj Čech 1862-1913*. Praha, Libri, 2006.
- HLEDÍKOVÁ, Zdeňka; DOBEŠ, Jan; JANÁK, Jan. *Dějiny správy v českých zemích od počátků státu po současnost*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 2005.
- HOFFMANN, Robert, (hg). *Bürger zwischen Tradition und Modernität. Bürgertum in der Habsburgermonarchie*. Wien-Köln-Weimar, Böhlau, 1997.
- HOJDA, Zdeněk; OTTLOVÁ, Marta; PRAHL, Roman (eds.). *Světlo, stíny a tma v české kultuře 19. století*. Praha, Academia, 2018.
- HOLODŇÁK, Petr; EBELOVÁ, Ivana a kol. *Žatec*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 2004.
- HROCH, Miroslav. *Pohledy na národ a nacionalismus*. Praha, Slon, 2004.
- JUROK, Jiří. *Královská a poddanská města od své geneze k protoindustrializaci a industrializaci*. Příbor, Ostravská univerzita, 2001.
- JUROK, Jiří a kol. *Nový Jičín*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 2011.
- KILIÁN, Jan a kol. *Mělník*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 2010.
- KILIÁN, Jan a kol. *Teplíce*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 2015.
- KLADIWA, Pavel; POKLUDOVÁ, Andrea; KAFKOVÁ, Renata. *Lesk a bída obecních samospráv Moravy a Slezska 1850-1914. Díl II/2 Finance a infrastruktura*. Ostrava, Universitas Ostravensis, 2009.
- KLADIWA, Pavel. *Obecní výbor Moravské ostravy 1850-1913, komunální samospráva průmyslového města a její představitelé*. Ostrava, Ostravská univerzita, 2004.
- KRAUS, Jiří. *Rétorika a řečová kultura*. Praha, Karolinum, 2004.
- KUBÍČEK, Jaromír. *Noviny a časopisy na Moravě a ve Slezsku do roku 1918*. Brno, Muzejní a vlastivědná společnost, 2001.
- LE GOFF, Jacques. *Paměť a dějiny*. Praha, Argo, 2007.
- MAIER, Karel. *Hospodaření a rozvoj českých měst 1850-1938*. Praha, Academia, 2005.
- MONZER, Ladislav. *Osvětlení Prahy. Proměny sedmi století*. Praha, FCC Public, 2003.
- MÜLLER, Karel; ŽÁČEK, Rudolf a kol. *Opava*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 2006.
- OSTERHAMMEL, Jürgen. *The Transformation of the World*. Princeton, Princeton University Press, 2014.
- PISKOVÁ, Renata a kol. *Jihlava*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 2009.
- POKLUDOVÁ, Andrea. *Obecní rada Opavy 1850-1912, komunální samospráva zemského hlavního města a její reprezentanti*. Opava, Slezské zemské muzeum, 2007.

- PRUSIK, Edmund. *Die Gemeinde Iglau und ihr Wirken in den Jahren 1865-1889*. Jihlava, Gemeinderath, 1890.
- PRZYBYLOVÁ, Blažena a kol. *Ostrava*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 2013.
- RAK, Jiří. *Pokrok vlastenecký*. In: *Dějiny – teorie – kritika*. 2/2009.
- REULIN, Sophie. *Les lumières de la ville (XIXe – XXe siècle)*. Histoire urbaine 2017/3 n° 50, str. 5-12.
- SCHNEIDEROVÁ, Soňa. *Analýza diskurzu a mediální text*. Praha, Karolinum, 2015.
- STORCHOVÁ, Lucie a kol. *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*. Praha, Scriptorium, 2014.
- ŠIMŮNKOVÁ, Alena. *Ke vztahu historiografie a antropologie: perspektivy aplikování antropologických přístupů na historický výzkum*. Český lid 82, 1995/2, str. 99-111.
- ŠTAIF, Jiří. *Modernizace na pokračování: společnost v českých zemích (1770-1918)*. Praha, Argo, 2020.
- ŠTAIF, Jiří. *Revoluční léta 1848-1849 a české země*. Praha, Historický ústav ČSAV, 1990.
- ŠTAIF, Jiří; KÁRNÍK, Zdeněk. *K novověkým sociálním dějinám českých zemí I. Čechy mezi tradicí a modernizací 1566-1848*. Praha, Karolinum, 1999.
- ŠTAIF, Jiří; ČECHUROVÁ, Jana. *K novověkým sociálním dějinám českých zemí VI. Sociální dějiny dnes*. Praha, Karolinum, 2004.
- ŠTROBALOVÁ, Helena; ALTOVÁ, Blanka (eds.). *Kutná Hora*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 2000.
- VALENTOVÁ, Růžena. *Z Valentovy rodinné kroniky*. Mělník, soukromý tisk, 1938.
- VEBER, Václav a kol. *Dějiny Rakouska*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 2002.
- ZÁBRODSKÁ, Kateřina. *Variace na gender: poststrukturalismus, diskurzivní analýza a genderová identita*. Praha, Academia, 2009.